40 руб

S B 9 Л 1

И. А. ДӘМИРОВ, Д. Ј. ҺҮСЕЈНОВ
Ҹ. З. ШҮКҮРОВ

БИТКИЛӘР вә ТӘБАБӘТ

Аз 2
Д 44

Редактору *Шө'лә Гулијева*

Д 44 **Дәмиров И. А., Һүсејнов Д. Ј., Шүкүров Ч. З.**
Биткиләр вә тәбабәт. Б., Кәнҹлик, 1992, 128 сәһ.

Китабда республикамызда кениш јајылан вә бечәрилән 200-дән артыг биткинин мүаличә әһәмијјәти һаггында мә'лумат верилир.
Бурада тәсвир олунан биткиләр мүасир тибб елминин тәләбатына әсасән груплашдырылыб. Әввәлчә биткинин Азәрбајҹан, латын вә рус дилләриндә адлары, гысача ботаник тәсвири вә республиканын әразисиндә јајылмасы, еләчә дә бечәрилмәси, дәрман мәгсәдилә истифадә едилмәси вә кимјәви тәркиби һаггында мә'лумат верилир, ахырда исә онун халг тәбабәтиндә вә елми тәбабәтдә истифадә гајдасы вә мүаличә әһәмијјәти көстәрилир.
Китаб һәкимләр, тибб ишчиләри, әczaчылар, еләчә дә кениш охуҹу күтләси үчүн нәзәрдә тутулмушдур.

Д $\frac{4702060200}{М 653 (07)-92}$ 144—92 Аз 2

ISBN 5—8020—0828—8

© «Кәнҹлик», 1992

КИРИШ

Азәрбајҹанда дәрман биткиләринин өјрәнилмәси халг тәбабәтинин инкишафы илә сых бағлыдыр. Халг тәбабәти халгын мин илләр әрзиндә әлдә етдији тәҹрүбәләрлә зәнкин түкәнмәз хәзинәдир. Бу хәзинәдән һәмишә истифадә етмәк лазымдыр. Тәкҹә ону демәк кифајәтдир ки, үрәк-дамар системи хәстәликләриндә ишләдилән дәрманларын 80 фаизи биткиләрдән алыныр. Һазырда елми тәбабәтдә 200-дән артыг битки хаммалындан мүаличә васитәси кими истифадә едилир.

Дәрман биткиләринин өјрәнилмәси тарихи чох гәдимдир. Әкәр инсанын әмәләкәлмә тарихи милјон ил һесаб едилирсә, бүтүн бу мүддәт әрзиндә инсанлар биткиләрдән һәм гида, һәм дә дәрман мәгсәди илә истифадә етмишләр. Гәдим инсанлар дәрман биткиләринин тә'сирини һәм өз үзәрләриндә, һәм дә һејванларын һәрәкәтләрини изләмәклә өјрәнирдиләр. Онлар мүшаһидә едиб көрүрдүләр ки, бә'зи биткиләри једикдә инсан зәһәрләнир, гусма, исһал һаллары әмәлә кәлир. Онлар өјрәнмишдиләр ки, маралкөкү адлы битки јорғунлуғун гаршысыны алыр. Рәвајәтә көрә, инсанлар кофеинин синир системинә ојадыҹы тә'сир көстәрмәсини кечиләрдән өјрәнмишләр. Һамыја мә'лумдур ки, кофеин алкалоиди организмә ојадыҹы тә'сир көстәрир. Мүшаһидә етмишләр ки, ајы гышламаға кетмәздән әввәл ишләтмә мурдарчасынын мејвәләрини тапыб јејир, гарныны тәмизләјир, сонра исә гыш јатағына кедир. Инди һамы билир ки, мурдарча јахшы ишләтмә дәрманыдыр. Дурналар узаг мәсафәјә учаркән гара кәндалашын мејвәләрини тапыб дәнләјир, сонра учмаға башлајыр. Халг тәбабәтиндән мә'лумдур ки, чох зәифләмиш ушаглара гара кәндалашын мејвәләриндән һазырланмыш кисел чох јахшы тә'сир едир. Чиндә беш мин ил бундан габаг тирјәк, хаш-хаш, рәвәнд вә женшен көкү, Һиндистанда кәнәкәрчәк, алој, дәлибәнк вә с. биткиләр мүаличә мәгсәдилә ишләдилирди.

Мәшһур јунан һәкими Һиппократ 2300 ил бундан габаг 200-ә гәдәр дәрман биткисиндән истифадә етмиш вә онларын адларыны өз әсәриндә чәкмишдир. Әрәбләр 1400-ә гәдәр дәрман биткиси танырдылар. Рус халг тәбабәтиндә дә дәрман биткиләриндән кениш истифадә едилмишдир. Азәрбајҹанын учсуз-буҹагсыз чөлләри, јамаҹлы овалыглары, кениш субалтик дағ чәмәнликләри, әлван мешәләри мүхтәлиф биткиләрлә олдугҹа зәнкиндир.

Бәшәријјәтин илк инкишаф дөврүндән бәри биткиләр инсанлар үчүн ән јахшы гида вә дәрман васитәләриндән бири олмушдур.

Гызылкүл, рејһан, әсмәкүл, гәрәнфил, әтиршаһ, мајинҹи чичәји вә бир чох башга әтирли дәрман биткиләринин чичәкләринин гохусу инсанын сағламлығы үчүн хүсуси әһәмијјәт кәсб едир.

Мә'лумдур ки, халг тәбабәти чох гәдим дөврдән бәри истифадә олунан мүхтәлиф нөв дәрман биткиләри илә зәнкиндир. Бу саһәдә

апарылан ахтарышлар чох јахшы нәтиҹә верир. Мәсәлән, әсрләрдән бәри халг тәбабәтиндә ишләдилән дәрман биткиләрини тәдгиг едәнләр јүзләрҹә гијмәтли дәрман маддәләри тапмышлар. Белә дәрман биткиләри елми ҹәһәтдән һәртәрәфли өјрәнилдикдән сонра мүасир тиббә дахил едилмишдир. Белә дәрман биткиләринә мисал олараг хорузкүлүнү, инҹичичәјини, үскүкотуну, бојмадәрәни, дағ турпуну, бағајарпағыны, чобанјастығыны, дәмровотуну, јемишаны, мајаотуну, гатырғујруғуну, гарғыдалы сачағыны, сығырғујруғуну, итбурну мејвәсини, хәшәмбүлү вә јүзләрлә биркә ишләдилән дәрман биткиләрини мисал көстәрмәк олар.

Азәрбајҹанда дәрман биткиләринин беҹәрилмәси саһәсиндә дә мүәјјән наилијјәтләр әлдә едилмишдир. Республикамызын тропик вә субтропик рајонларында зә'фәран, зејтун, евкалипт, чај, дәфнә, ситрус, разјана, бадам, әрик, фејхоа, розмарин, нар вә дикәр гијмәтли биткиләрин беҹәрилмәси тәшкил едилмишдир. Бунларла јанашы, Азәрбајҹанын бир чох рајонларында, о ҹүмләдән Абшеронда пилокарпус, әтиршаһ, лаванда, әзвај, бергомот, дәниз соғаны вә с. гијмәтли биткиләрин дә плантасијасыны салмаг үчүн лазыми шәраит вардыр.

Азәрбајҹан республикасынын тәбии сәрвәти дәрман биткиләринин планлы сурәтдә тәдарүкүнүн тәшкили үчүн сон дәрәҹә әлверишлидир.

Мүхтәлиф тәркибли торпаг, рөвнәгли әрази, рәнкарәнк иглим вә бол күнәш шүалары бурада мүхтәлиф нөв биткиләрин јаранмасына сәбәб олмушдур. Республикамызда битән 4 миндән артыг али битки нөвү ичәрисиндә фајдалы дәрман биткиләри хүсуси јер тутур. Бу биткиләрдән мүхтәлиф мәгсәдләр үчүн чохдан истифадә олунур. Мә'лум олдуғу кими, һазырда биткиләрдән бир сыра маддәләр вә препаратлар истеһсал едилир ки, бунлардан да тибдә кениш истифадә олунур. Биткиләрдән алынан маддәләр еләҹә дә халг тәсәррүфатынын мүхтәлиф саһәләриндә тәтбиг олундуғуна вә синтетик кимјанын инкишафы үчүн еталон һесаб едилдијинә көрә дә мараглы вә гијмәтлидир.

Синтетик үзви кимјанын әлдә етдији бөјүк наилијјәтләрә бахмајараг биткиләрин тәркибиндә олан маддәләр әтрафлы өјрәнилир вә бу саһәдә апарылан тәдгигатлар кет-кедә даһа да инкишаф етдирилир. Бу онунла изаһ олунур ки, битки аләми јени үзви бирләшмәләрин түкәнмәз мәнбәјидир.

Сон илләр биткиләрдән әвәлләр елмә мә'лум олмајан бир сыра глүкозидләр, алколоидләр, фурокумаринләр, флавоноидләр, антибиотикләр, витаминләр вә дикәр мүрәккәб үзви бирләшмәләр алынмыш, өјрәнилмиш вә истифадәјә верилмишдир. Лакин әлдә едилән бу наилијјәтләр биткиләрә хас олан бөјүк тәбии хәзинәнин јалныз кичик бир һиссәсидир. Биткиләрдә һәлә өјрәнилмәмиш гијмәтли биоложи фәал маддәләр чохдур. Һазырда кечмиш Совет Иттифагынын бүтүн республикаларында, дијар вә вилајәтләриндә јерли дәрман биткиләринин өјрәнилмәси вә тәдарүк едилмәси саһәсиндә бөјүк ишләр көрүлүр.

Азәрбајҹан республикасы Елмләр Академијасынын В. Л. Комаров адына Нәбатат Институту Н. Нәриманов адына Азәрбајҹан Дөвләт Тибб Университетинин әҹзачылыг факүлтәси вә дикәр институтларын әмәкдашлары республикамызда јајылан бир сыра дәрман биткиләри еһтијатлары үзәриндә чалышараг чохлу мигдарда офисинал, гејри-офисинал вә халг тәбабәтиндә ишләнән дәрман биткиләрини ашкара чыхармышлар. Апарылан тәдгигатларын нәтиҹәләри көстәрмишдир ки, бурада јајылан дәрман биткиләри республикамызын бүтүн тәләбатыны өдәјә биләр, бә'зиләри исә һәтта дикәр республикаларын дәрман хаммалына олан еһтијаҹыны өдәмәк үчүн истифадә олуна биләр.

Республикамызда өјрәнилән дәрман биткиләринин бир чоху әҹзачылыг тәҹрүбәсиндә истифадә олунан мүхтәлиф дәрман формаларынын вә препаратларынын һазырланмасында хаммал мәнбәји кими, еләҹә дә кимја-әҹзачылыг сәнајесиндә ејни мәгсәд үчүн истифадә олуна биләр. Республикамызда јајылан бә'зи битки нөвләри исә кәләҹәк тәдгигатлар үчүн сон дәрәҹә мараглы вә перспективлидир.

Охуҹулара тәгдим едилән бу китабчанын әсас мәгсәди гысалдылмыш формада, Азәрбајҹанын дәрман битки еһтијатларынын зәнкинлијини вә мүхтәлифлијини, биринҹи нөвбәдә кечмиш ССРИ Дөвләт Фармакопејасынын гәбул етдији офисинал дәрман биткиләрини, һабелә мүхтәлиф мә'лумат китабчаларына дахил олан гејри-офисинал дәрман биткиләрини әкс етдирмәк, республиканын дәрман биткиләри еһтијатларынын өјрәнилмәси саһәсиндә әлдә едилән ән мүһүм наилијјәтләри көстәрмәк, бир тәрәфдән мәдәни сурәтдә беҹәрилән вә тәдарүк олуна биләҹәк, тә'хирә салынмадан сәнаједә истифадә едиләҹәк биткиләри, дикәр тәрәфдән кәләҹәк тәдгигатлар үчүн перспективли олан биткиләри көстәрмәкдән ибарәтдир.

Китаба дахил олан дәрман биткиләри онларын тәркибиндә олан әсас кимјәви маддәләрә әсасән груплашдырылмышдыр.

Тәгдим олунан дәрман биткиләриндән бә'зиләри јенидир, јалныз Азәрбајҹанда вә ја Гафгазда (ендемик) битирләр вә филокенез ҹәһәтдән офисинал гоһумдурлар.

Бунунла јанашы республикада беҹәрилән дәрман әһәмијјәтли биткиләрин сијаһысы китабчада верилмиш вә онлардан мүалиҹәви препаратларын һазырланмасынын мүмкүнлүјү көстәрилмишдир. Хүсуси һиссә офисинал вә хариҹи дәрман биткиләринин Азәрбајҹан әвәзедиҹиләринә һәср олунмушдур. Республиканын рајонларында јабаны һалда битән дәрман биткиләринин тәдарүк олунмасынын перспективлији хүсусилә гејд олунур, беҹәрилмәјә лајиг олан јерли вә хариҹи дәрман биткиләринин сијаһысы верилир.

Мүәллифләр бу китабы тәртиб едәркән Азәрбајҹан республикасынын ЕА-нын В. Л. Комаров адына Нәбатат Институтунун битки еһтијатларынын өјрәнилмәси мәсәләләринә һәср олунмуш әсәрләриндән, еләҹә дә Н. Нәриманов адына Азәрбајҹан Дөвләт Тибб Университетинин әҹзачылыг факүлтәсинин ихтисас кафедраларынын әмәкдашларынын елми ишләриндән истифадә етмишләр.

Китабда дәрман биткиләринин битдији јерли шәраит һаггында верилән мә'луматлар мүәллифләрин узун илләр боју Азәрбајҹанын тәбии сәрвәтини тәдгиг етмәләри сајәсиндә әлдә етдикләри мә'луматлар әсасында, еләҹә дә бир чох мүнасиб әдәбијјатлар әсасында верилмишдир.

Китабын һәҹми мәһдуд олдуғуна көрә сон илләрдә өјрәнилмиш бә'зи дәрман биткиләри, хүсусилә халг тәбабәтиндә истифадә олунан бир сыра биткиләр китаба дахил едилмәмишдир. Мүәллифләр белә зәнн едирләр ки, китабда верилмиш материал республикамызын

дәрман әһәмијјәтли битки еһтијатларынын әсас һиссәсини вә зәнкинлијини әкс етдирир, бу мә'луматларла охучунун танышлығы зәруридир вә бу јолла көстәрилән биткиләрин халг тәсәррүфатынын еһтијачлары үчүн мәнимсәнилмәси хејли сүр'әтләнәчәк, еләчә дә охучуда кәләчәк ахтарышлара бөјүк һәвәс ојадачагдыр.

Китабча Азәрбајчан Дөвләт Тибб Университетинин вә әчзачылыг факүлтәсинин тәләбәләри, тибб вә әчзачы елми-практик ишчиләр, дәрман хаммалынын тәдарүкү илә мәшғул олан мүәссисә ишчиләри үчүн нәзәрдә тутулмушдур. О һәмчинин кимја-әчзачылыг заводу ишчиләри, тәбиәт елмләри үзрә мүтәхәссисләр вә тибби биликләрин тәблиғи илә мәшғул олан мүһазирәчиләр үчүн дә мараглы олачагдыр.

АВРОПА КӘРМӘШОВУ—EVONYMUS EUROPAE—БЕРЕСКЛЕТ ЕВРОПЕЙСКИЙ

Азәрбајчанда 5 нөвү јабаны һалда јајылыб, 1 нөвү бечәрилир. Авропа кәрмәшову тибдә истифадә едилир.

Авропа кәрмәшову 2—4 м һүндүрлүкдә кол биткиси олуб, шахәли көкләрә маликдир. Сарытәһәр-јашыл рәнкли чичәкләри јарымчәтир чичәк групуна аиддир. Мејвәси дөрддилимли чәһрајы гутучугдан ибарәтдир. Тохумлары јумуртавары шәкилдәдир. Битки мај—ијун ајларында чичәкләјир, мејвәләри сентјабр—октјабрда јетишир.

Азәрбајчанда Бөјүк вә Кичик Гафгазда, Талышда, Алазан—Әјричај овалыгларында, мешәләрдә, чајларын кәнарында, мешә ачыглыгларында, коллугларда, бағларда, дәрә-тәпәли јерләрдә јајылмышдыр. Азәрбајчанда бәзәк биткиси кими бағларда, паркларда Јапонија кәрмәшову бечәрилир.

Дәрман мәгсәдилә Авропа кәрмәшовунун јарпагларындан, будагларындан, габыг вә мејвәләриндән истифадә олунур.

Халг тәбабәтиндә кәрмәшовун будагларыны, көк вә габыгларыны јандырмаг јолу илә алынан гатранлы маддәни дәри хәстәликләриндә (екземаларда, иринли јараларда вә с.) шит јағла гарышдырыб, мәлһәм һазырлајараг јарасағалдычы кими ишләдирләр. Бундан әлавә, мејвәләринин ширәсиндән ағрыкәсичи кими ревматизмдә бәдәнә сүртмә дәрманы кими истифадә едилир.

Истифадә гајдасы — Газах рајонунда кәрмәшовун көвдә вә будагларыны порошок һалына салыб, кәрә јағында мәлһәм һазырлајырлар вә кеч сағалан иринли јараларын мүаличәсиндә ишләдирләр.

АҒ АКАСИЈА—ROBINIA PSEUDACACIA—АКАЦИЯ БЕЛАЯ *(лжеакация)*

Азәрбајчанда акасијанын 3 нөвү бечәрилир, бунлардан да ағ акасија даһа кениш миғјасда јетишдирилир.

25—30 м һүндүрлүкдә ағач олуб, гүввәтли көк системинә маликдир. Көвдәсинин габығы гәһвәји рәнкдәдир, јарпаглары овал вә ја узунсов—јумуртаваридир, гыса саплаглыдыр. Чичәкләри әтирлидир, ағ вә ја чәһрајыдыр, чичәк касачығы зәнкваридир. Салхымвари чичәк груплары узун вә саплаглыдыр. Мејвәси јасты узунсов пахладан ибарәтдир. Тохумлары узунсовдур, гәһвәји рәнкдәдир, үзәри һамардыр. Апрел ајындан ијун ајына кими чичәкләјир, мејвәләри октјабрда јетишир.

Азәрбајчанда паркларда, бағларда кениш бечәрилир. Бә'зән јабаны һалда Бөјүк Гафгазын чәнуб рајонларында тәк-тәк дә раст кәлинир.

Чичәкләриндә флавон гликозиди, робинин вә робикенин адлы бојајычы маддә, 0,12%-ә гәдәр ефир јағы вардыр.

Ағ акасија јарпагларында 20—30 мг%-ә гәдәр каротин вә 240—370 мг % аскорбин туршусу, тохумларында 12%-ә гәдәр пијли јағ мүәјјән едилмишдир.

Халг тәбабәтиндә акасијанын гурудулмуш чичәкләриндән чај кими дәмләјиб, дахили ганахмаларда ганкәсичи маддә кими, еләчә дә сојугдәјмәдә илтиһабы арадан галдырычы вә бүзүшдүрүчү маддә кими истифадә олунур.

Истифадә гајдасы — акасијанын чичәкләрини 1—2 һәфтә спиртдә (арагда) сахладығдан сонра алынан спиртли чыхарышдан ревматизмдә харичә сүртмә дәрманы кими ишләдилир.

Азәрбајчанда бечәрилән акасија биткиләринин елми әсасда өјрәнилмәси мараглыдыр.

АҒ КҮСТҮШАМ — BRYONIA ALBA L. — БРИОНИЯ БЕЛАЯ

Биткинин гурудулмуш көкләринин тинктурасы ағрыкәсичи вә ганкәсичи дәрман кими, еләчә дә өскүрәјә гаршы истифадә едилир. Тинктурасы һәмчинин подаграда, ревматизмдә вә тромбофлебитдә харичә тәтбиг едирләр.

Истифадә гајдасы — хырдаланмыш гуру көкләриндән 20 г 200 мл суда 50—60 дәгигә дәмләјиб күндә 3 дәфә, һәр дәфә 1 хөрәк гашығы гәбул едирләр. 5 г гурудулмуш көкләрини 50 г зәифләндирилмиш спиртдә (арагда) бир һәфтә дәмләдикдән сонра алынан мәһлулдан күндә 3 дәфә, һәр дәфә 10—15 дамчы гәбул олунур. Көкүнүн тозундан 1 : 4 нисбәтиндә кәрә јағында мәлһәм һазырлајыб дәри хәстәликләриндә ишләдирләр.

АҒАЧАБӘНЗӘР АЛОЈЕ *(әзвај)* — ALOE ARBORESCENS — АЛОЕ ДРЕВОВИДНОЕ

Һәмишәјашыл биткидир. 60—70 см узунлугда әтли, ширәли јарпаглара маликдир. Алојенин јарпагларынын кәнарлары тиканлыдыр, адәтән көвдәнин јухарысында топлашыр, узунсов-гылынчабәнзәр формададыр. Нарынчы вә ја гырмызытәһәр чичәкләри узун, дүз вә ја бир гәдәр әјилмиш чичәк саплағы үстүндә сых салхымвари чичәк групуна аиддир. Мејвәси күтүчлү үчкүнч силиндр формалы гутучугдан ибарәтдир. Тохумлары бозгаратәһәр, үчкүнчдүр.

Алоје кечмиш ССРИ-дә Гара дәниз әтрафларында вә Азәрбајчанда чохдан бечәрилир. Абшеронда ағачабәнзәр алојенин бечәрилмәси чох јахшы нәтичә верир.

Дәрман мәгсәдилә алоје јарпагларынын ширәсиндән истифадә олунур. Јарпагларынын ширәсиндә бир нечә мүаличә әһәмијјәтли маддәләр вардыр. Бунлардан оксиметилантрахинон төрәмәләриндән алоје-емолини, алоини, изоемодини вә саир көстәрмәк олар.

Абшеронда бечәрилән ағачабәнзәр алојенин јарпагларынын тәркибиндә 2—3%-ә гәдәр алоје-емодин, 7—8% гатранлы маддә, 2—2,5% пијли маддә, 0,16—0,22% үзви туршулар, 200—300 мг% аскорбин туршусу мүәјјән едилмишдир.

Елми тәбабәтдә алојенин јарпагларыны пресс алтында сыхмагла ширәсини чыхарыб гурудур, сонра гурудулмуш ширәни тоз һалына салыб, хроники мә'дә-бағырсаг хәстәликләриндә, атоник гәбизликдә зәриф ишләтмә дәрманы, еләчә дә иштаһаартырычы маддә кими ишләдирләр.

Академик Филатовун үсулу илә алојенин јарпагларындан дуру екстракт һазырланыр ки, о да стандартлашдырылмыш вә стерилизә едилмиш шәкилдә ампул-

ларда бурахылыр. Һәмин екстрактдан көз хәстәликләриндә (конјунктивитләрдә, ретинитдә, көрмә синиринин атрофијасында, трахомада, шүшәвари чисмин буланмасында вә с.), еләчә дә мә'дә вә оникибармаг бағырсаг хорасында, ганазлығында, вәрәм хәстәлијиндә, үмуми зәифликдә кениш истифадә едилир.

Алојенин тәзә ширәсиндән кечсағалан јараларын вә трофик хораларын мүаличәсиндә јарасағалдычы дәрман кими истифадә едирләр. Бундан әлавә тәзә ширәдән гастритләрдә вә колитләрдә дә истифадә олунур.

Истифадә гајдасы — алојенин тәзә ширәси һәмчинин вәрәм хәстәлијинә гаршы, ганазлығында вә үмуми зәифликдә гүввәтверичи дәрман кими чохдан ишләдилир. Бу мәгсәдлә 2—3 јаша чатмыш алојенин јарпагларыны хырдалајыр вә алынан күтләдән 2 һиссәни бир һиссә балла гарышдырыр, сонра бу гарышығдан күндә 3 дәфә, һәр дәфә јемәкдән әввәл бир хөрәк гашығы хәстәјә верирләр.

Халг тәбабәтиндә мә'дә вә оникибармаг бағырсаг хорасынын мүаличәси үчүн алоје јарпағынын ширәсиндән белә истифадә едилир: 1 стәкан алоје ширәсини 1 стәкан балла гарышдырандан сонра үзәринә 0,5 л сүд әлавә едирләр. Гарышығы шүшә банкада сәрин јердә 1 һәфтә сахладыгдан сонра күндә 3 дәфә, һәр дәфә 1 хөрәк гашығы хәстәјә ичирирләр.

АҒЛАРОТ — LYTHRUM — ДЕРБЕННИК

Азәрбајчанда 6 нөвү јајылыб, 1 нөвүндән тибдә истифадә едилир.

Чохиллик от биткисидир, узунсов-лансет формада јарпаглары вә гырмызы рәнкли чичәкләри вар. Мејвәси гутучугдан ибарәтдир, тохумлары узунсов — јумурта шәклиндә вә ачыг-гәһвәји рәнкдәдир.

Битки ијун-ијул ајларында чичәкләјир, мејвәси августда јетишир.

Дәрман мәгсәдилә јерүстү һиссәсиндән (отундан) истифадә олунур. Битки чичәк ачан дөврдә топланыр, ачыг гуру һавада гурудулур.

Отунун тәркибиндә холин (0,02—0,03%), ашы маддәләри (2,12—2,4%), гырмызы рәнкли бојаг маддәси, шәкәр (0,26%), пектин маддәләри, ефир јағы (изи), гатранлы маддәләр (2,7%), фитостерин, үзви туршулар (1,08%), С витамини (63,73%) вә с. мүәјјән едилмишдир.

Истифадә гајдасы — халг тәбабәтиндә гурудулмуш отундан порошок һазырлајыб, кәсикләрдә, чапыгларда ганкәсичи маддә кими јаранын үстүнә сәпирләр. Көкләриндән чај кими дәмләјиб, гарын ағрысында, мә'дә санчысында, колитдә, еләчә дә ганлы исһалда вә дахили ганахмаларда ичирләр. Көкүндән биширмә һазырлајыб, диш әтинин илтиһабында вә стоматитдә гаргара дәрманы кими ишләдирләр. Көкләринин күчлү бүзүшдүрүчү вә антисептик тә'сири вар. Она көрә дә гурудулмуш көкләриндән порошок шәклиндә кеч сағалан иринли јараларын мүаличәсиндә истифадә едилир.

АДИ ГАРАГЫНЫГОТУ — Origanum vulgare L.— ДУШИЦА ОБЫКНОВЕННАЯ

Азәрбајчанда гарагыныготу чох кениш јајылыб, онун бөјүк еһтијат мәнбәләри вардыр. Јај фәслиндә, битки чичәк ачан дөврдә јерүстү көвдәсинин јухары чичәкли һиссәләрини орагла топлајыб гуру, һавалы, көлкә јердә гурудур, сонра хырдалајыб ондан бир нечә дәрман формасы һазырлајырлар (сулу дәмләмә, тинктура, дуру екстракт вә с.). Онлардан да хроники мә'дә-бағырсаг хәстәликләриндә һәзм просесини јахшылашдырычы, иштаһаартырычы, мә'дә ширәсинин ифразыны сүр'әтләндиричи, еләчә дә мә'дә-бағырсаг спазмасындан төрәнән ағрылары, көпмәни арадан галдырычы дәрман кими кениш истифадә едирләр.

Гарагыныг отунун дәмләмәсини ејни заманда көј өскүрәкдә сакитләшдиричи дәрман кими дә ишләдирләр. Һәмин битки күчлү антисептик вә бактериосид тә'сирә дә маликдир.

Истифадә гајдасы — биткинин гурудулмуш отундан 15 г көтүрүб, 200 мл гајнар суда 30 дәгигә дәмләјир, сонра сүзүрләр. Һәмин дәмләмәдән јемәкдән 15—30 дәгигә габаг күндә 3—4 дәфә, һәр дәфә 2 хөрәк гашығы гәбул едирләр.

Гарагыныготунун 1:5-ә нисбәтиндә һазырланмыш

тинктурасындан јемәкдән 10—15 дәгигә габаг, һәр дәфә 20—25 дамчы гәбул едирләр.

Гарагыныготунун 1 : 1 нисбәтдә спиртдә һазырланмыш дуру екстрактындан елми тәбабәтдә күндә 3 дәфә, һәр дәфә дә 1 чај гашығы ичирләр.

АДИ ЗИЈИЛОТУ — Lapsana communis— БОРОДАВНИК ОБЫКНОВЕННЫЙ

Азәрбајчанда зијилотунун 4 нөвү јајылмышдыр. Бунлардан тибдә истифадә олунаны ади зијилотудур.

Һүндүрлүјү 100 см-ә гәдәр чатан бириллик биткидир. Инчә, чылпаг јарпаглары вар. Ачыг-сары рәнкли чичәкләри хырда сәбәтләрә топлашараг, сүпүркәвари чичәк групуну әмәлә кәтирмишләр. Мејвәси тохумчадыр. Битки мај—ијун ајларында чичәк ачыр, мејвәләри ијул—август ајларында јетишир.

Дәрман мәгсәдилә јарпагларындан истифадә олунур. Чичәк ачан дөврдә топланыр вә витаминләрлә зәнкин хаммал кими ишләдилир.

Јарпагларында 160—240 мг% аскорбин туршусу, каротин, фолиум туршусу вардыр.

Истифадә гајдасы — халг тәбабәтиндә јарпагларындан чај кими дәмләјиб, скорбут, рахит вә дикәр авитаминоз хәстәликләриндә, еләчә дә зәифликдә, ганазлығында гәбул едирләр.

АДИ ЗИРИНЧ — Berberis vulgaris— БАРБАРИС ОБЫКНОВЕННЫЙ

Зиринчин көкүндән сулу дәмләмә вә биширмә формасында, еләчә дә берберин-сулфат препараты шәклиндә сидик јолларында даш заманы, өд јоллары хәстәликләриндә, подаграда, ревматизмдә, мә'дә-бағырсаг хәстәликләриндә вә бабасилдә истифадә олунур. Мејвәләри гара чијәр хәстәликләриндә ишләнилир.

Истифадә гајдасы — зиринчин гурудулмуш вә хырдаланмыш көкләриндән бир чај гашығы көтүрүб 2 стәкан гајнар суда дәмләјирләр, сонра сүзүб бир сутка әрзиндә 2—3 дәфә гәбул едирләр.

АДИ ЈОВШАН — Artemisia vulgaris— ПОЛЫНЬ ОБЫКНОВЕННАЯ

Јовшанын гурудулмуш отундан вә көкләриндән гычолмада, епилепсијада, невралкијада вә јухусузлугда сакитләшдиричи, гычлығы арадан галдырычы вә ағрыкәсичи дәрман кими истифадә олунур.

Истифадә гајдасы — биткинин гурудулмуш отунун тозундан 4 чај гашығы 2 стәкан суда 1—2 саат дәмләдикдән сонра исти һалда күндә 4 дәфә, һәр дәфә 1/2 стәкан ичирләр.

АДИ КИЛӘЗӘҺӘР — TAMUS COMMUNIS — ТАМУС ОБЫКНОВЕННЫЙ

Чохиллик сармашыг (лиана) биткиси олуб, этли, јералты көк јумрусуна маликдир. Нөвбә илә дүзүлмүш узунсаплаглы, јумуртавари јарпаглары вар. Чичәкләри бирчинслидир, сарытәһәр-јашылдыр, салхымвари чичәк групуна аиддир. Мејвәси шарформалы, гырмызы рәнкли 3—6 тохумлу киләмејвәдән ибарәтдир. Битки апрел—мај ајларында чичәкләјир, мејвәләри ијул—августда јетишир.

Дәрман мәгсәдилә көкләриндән истифадә едилир. Көкләринин тәркибиндә алкалоидләр, гликозидләр, сапонинләр, ачы маддәләр, үзви туршулар, гарышга вә оксалат туршулары вар.

Истифадә гајдасы — Көкләриндән халг тәбабәтиндә дәмләјиб, ревматизмдә ағрыкәсичи маддә кими хәстә наһијәјә сүртүлүр. Көкүнүн порошокундан кәрә јағында мәлһәм һазырлајыб, дәри јараларында ишләдилир. Лакин јадда сахламаг лазымдыр ки, киләзәһәр биткиси адындан көрүндүјү кими чох зәһәрлидир.

АДИ СӘРВ — Cupressus sempervirens— КИПАРИС ОБЫКНОВЕННЫЙ ИЛИ ВЕЧНОЗЕЛЕНЫЙ

Азәрбајчанда сәрвин 2 нөвү бечәрилир. Тибби әһәмијјәтлиси ади сәрвдир. 25 м һүндүрлүкдә, һәмишәјашыл,

ијнәјарпаг, дүз ағачдыр, түнд јашыл рәнкли ијнәјарпаглары чаван будагларда узунсов — итидир, гоча будагларда күтдүр, будаға сыхылмышдыр. Мејвәләри (гозалары) кирдә формада вә ја јумурта шәкиллидир. Гозасында 8-дән 20-јә гәдәр тохумалары јерләшир, икинчи илин пајызында јетишир. Тохумлары түнд-гонур рәнкдәдир.

Азәрбајчанда ади сәрв Абшеронун паркларында, бағларында, еләчә дә республиканын бир чох рајонларында (Загатала, Астара, Ләнкәран, Губа, Кәнчә вә с.) бечәрилир.

Ади сәрвин јарпагларынын тәркибиндә 1%-ә гәдәр ефир јағы, 7,6%, гатран маддәләри, 1,2% флавоноидләр, 5,8% ашы маддәләри, 1,9% үзви туршулар вә 78,3%-дән 95,5 мг%-ә гәдәр аскорбин туршусу мүәјјән едилмишдир.

Јарпагларындан вә гозаларындан һазырланан биширмә вә мәлһәм сидиковучу, антибактериал вә јарасағалдычы тә'сирә маликдир. Одур ки, сәрв јарпагларындан вә мејвәләриндән бөјрәк хәстәликләриндә, сидик јоллары илтиһабында, еләчә дә дәри јараларында истифадә олунур.

Истифадә гајдасы — халг тәбабәтиндә сәрвин гозаларындан чај кими дәмләјиб, бабасил хәстәлијиндә илтиһабы арадан галдыран дәрман кими ишләдилир. Бу мәгсәдлә гурудуб хырдаланмыш сәрв гозаларындан 1 хөрәк гашығы 1 стәкан гајнар суда дәмләјиб, күндә 3—4 дәфә, һәр дәфә дә 1 стәкан ичирләр.

АДИ КИЛӘНАР — Cerasus vulgaris Mill— ВИШНЯ ОБЫКНОВЕННАЯ

Киләнарын ширәсиндән хроники гәбизликдә истифадә едилир. Мејвәләринин саплаглары ганкәсичи вә сидиковучу, еләчә дә һидронса гаршы, һәм дә сидик јолларында даш олдуғу заман ишләдилир. Мејвәләринин биширмәсини артритләрдә, јарпагларыны исә сүддә дәмләјиб сарылыг хәстәлијиндә ишләдирләр.

Истифадә гајдасы — киләнарын мејвә саплагларындан 10 г көтүрүб 1 стәкан гајнар суда 20 дәгигә дәмләјәндән сонра сојудуб күндә 4 дәфә ичирләр.

АДИ РАЗЈАНА — Foeniculum vulgare Mill.— ФЕНХЕЛЬ ОБЫКНОВЕННЫЙ

Разјана хош әтирли ијә малик биткидир. Мејвәләриндән истифадә олунур. Мејвәсинин тәркибиндә 3—6 фаиз ефир јағы вардыр. Ефир јағынын тәркиб һиссәсинин 50—60 фаизини анетол адланан ароматик бирләшмә тәшкил едир.

Елми тәбабәтдә мејвәләриндән вә ефир јағындан тәнәффүс јоллары хәстәликләриндә бәлғәмкәтиричи вә антисептик хроники мә'дә-бағырсаг хәстәликләриндә исә һәзм просесини јахшылашдырычы, көпмәнин гаршысыны алычы дәрман кими кениш истифадә олунур.

Истифадә гајдасы — халг тәбабәтиндә гурудулмуш вә хырдаланмыш мејвәләриндән 2 чај гашығы 1 стәкан суда 10—15 дәгигә дәмләјиб јемәкдән габаг күндә 3—4 дәфә, һәр дәфә 2 хөрәк гашығы ичирләр.

АДИ СУБОЈАР — Hydrocharis morsusranae— ВОДОКРАС ОБЫКНОВЕННЫЙ

Азәрбајчанда бир нөвү битир. Чохиллик су биткиси олуб, суда үзән көвдәјә маликдир. Узун саплаглы үрәквары јарпаглары вардыр. Јарпагалтлыглары ири вәназикдир, енли-лансетваридир. Чичәкләри узун саплаглыдыр, ағдыр, бирчинслидир. Мејвәләри овалшәкилли, әтлидир. Битки ијун ајындан чичәк ачыр, мејвәләр ијулда јетишир.

Азәрбајчанда анчаг Ләнкәран овалыгларындакы сакит көл суларында јајылыб.

Истифадә гајдасы — халг тәбабәтиндә јарпагларыны чичәк ачан вахт топлајыб гурудур, чај кими дәмләјиб, нәфәсјоллары хәстәликләриндә өскүрәк јумшалдычы вә бәлғәмкәтиричи дәрман кими ишләдирләр.

АДИ ЧУҒУНДУР — BETA VULGARIS — СВЕКЛА ОБЫКНОВЕННАЯ

Азәрбајчанда чуғундурун 4 нөвүнә тәсадүф олунур, тибдә 1 нөвүндән истифадә едилир. Бир вә икииллик от

биткиси олуб, јоғун, ағ вә ја түнд-гырмызы рәнкли, азча шырымлы көкләрә маликдир. Јарпаглары ширәлидир, узун саплагли, тамкәнарлыдыр. Көвдә јарпаглары јумурташәкилли-лансетваридир. Чичәкләри хырдадыр, чичәк касачығы солғун-јашыл рәнкдәдир, сүпүркәвари чичәк групуна топлашмышлар. Мејвәси шарформалыдыр, үстдән јастыдыр, сәртдир, одунлашмыш глафлы гутучугдан ибарәтдир, тохумлары гара-гонур рәнкдәдир.

Азәрбајчанын бүтүн рајонларында биткинин мүхтәлиф нөвләри кениш бечәрилир. Чуғундур чох гијмәтли халг тәсәррүфат биткисидир.

Мејвәләриндә бир сыра фајдалы маддәләр мүәјјән едилмишдир. Азәрбајчанда бечәрилән чуғундурун мејвә көкләриндә 13—22% шәкәр вардыр, јарпагларында чохлу мигдарда бојајычы маддәләр олдуғу үчүн онлардан шәраб сәнајесиндә истифадә олунур. Бундан әлавә јарпагларында 106 мг% аскорбин туршусу, А, B_1 витаминләри, үзви туршулар вә с., мејвә көкләриндә B_1 витамини, каротин, аскорбин туршусу тапылмышдыр.

Абшеронда јерли әһали тәрәфиндән чуғундурун мејвә көкләриндән алынан тәзә ширәсиндән һипертонија хәстәлијиндә чохдан бәри истифадә едилир. Чуғундурун ширәси хроники мә'дә-бағырсаг хәстәликләриндә чох фајдалыдыр. Халг тәбабәтиндә чуғундурдан сидикговучу, ишләдичи, илтиһаба гаршы, ағрыкәсичи вә скорбут хәстәлијиндә истифадә едирләр. Суда биширилмиш чуғундуру гәбизликдә ишләдичи дәрман кими јејирләр.

Халг тәбабәтиндә гырмызы чуғундурун тәзә топланмыш көкләриндән алынан ширәни балла гарышдырыб вәрәм хәстәлијинә гаршы гәбул едирләр.

Истифадә гајдасы — халг тәбабәтиндә гырмызы чуғундурун мејвә көкләрини үст габыг гатындан ајырандан сонра хырда-хырда доғрајыр, сонра сыхыб ширәсини чыхарыр вә алынан тәзә ширәдән күндә 3 дәфә, һәр дәфә дә 2—3 стәкан бабасил хәстәлијинә гаршы ичирләр.

АДИ — ЧАНАВАРКИЛӘСИ — *(јабаны дәфнә)* — Daphne mezereum — ВОЛЧЬЕ ЛЫКО *(волчник)*

Азәрбајчанда 6 нөвү јајылыб, 1 нөвүндән тибдә истифадә едилир.

Ади чанаваркиләси 1—1,8 м һүндүрлүкдә кол биткисидир. Будагларынын габығы сары-боз рәнкдәдир, јарпаглары узунсов-лансетшәкиллидир. Чичәкләри түнд-чәһрајы вә ја гырмызыдыр, әтирлидир. Овал формада, гырмызы рәнкли ширәли чәјирдәкли мејвәси вар. Тохумлары јумурташәкилли, түнд-гонур рәнкдәдир. Битки апрел—мај ајларында чичәкләјир, мејвәси ијул—августда јетишир. Дәрман мәгсәдилә мејвә вә тохумларындан, көк вә габыгларындан истифадә олунур. Тохумларында 27—28%-ә гәдәр пиjли јағ вә зәһәрли хассәли «мезереин маддәси», мејвәләриндә кумарин төрәмәләри вардыр. Габығында зулал маддәләри, шәкәрләр, пиjли јағлар, чичәкләриндә исә дафнин гликозиди тапылмышдыр.

Халг тәбабәтиндә биткинин мејвәләриндән һазырланмыш мәлһәм тромбофлебитин мүаличәсиндә ишләдилир.

Чанаваркиләси зәһәрли биткидир.

АЈЛАНТ — Ailanthus altissima — АЙЛАНТ ВЫСОЧАЙШИЙ

Азәрбајчанда анчаг 1 нөвү бечәрилир.

Вәтәни Чиндир, орада онун һүндүрлүјү 30 м-ә, Азәрбајчанда исә 12—15 м-ә гәдәр олур. Көвдәси ачыг-боз рәнкли һамар габыгла өртүлмүшдүр. Зоғларынын габыглары ачыг гәһвәјидир. Ири ләләквари јарпаглары вар. Чичәкләри хырда, јашылтәһәрдир, сүпүркәвари чичәк групуна топлашмышлар. Мејвәси јасты, ганадлы, ромбшәкиллидир, ортасында 1 тохуму вар. Мај-ијун ајларында чичәкләјир, мејвәләри ијул-август ајларында јетишир.

Азәрбајчанда ајлант бәзәк биткиси кими чох кениш бечәрилир. Хүсусән Абшеронда бу агач кениш јајылмышдыр. Чох сүр'әтлә инкишаф едир. Јарпагларында вә мејвәләриндә кверсетин флавоноиди, ачы маддәләр, 7—12% ашы маддәләри, шәкәрли вә гатранлы маддәләр, ефир јағы, үзви туршулар, аскорбин туршусу, тохумларында исә 32—35% пиjли јағ вардыр.

Халг тәбабәтиндә ајлант јарпаглары вә мејвәләрини чај кими дәмләјиб, скарлатинаја вә дифтеријаја гаршы истифадә едирләр.

Истифадә гајдасы — биткинин гурудулмуш мејвәләриндән чај кими дәмләјиб, хроники мә'дә-бағырсаг хәстәликләриндә зәриф ишләтмә дәрманы кими гәбул едирләр.

АЈРЫГ — Agropyrum Gaerth — ПЫРЕЈ

Азәрбајчанда ајрыг кениш јајылыб. Биткинин гурудулмуш көкүмсов көвдәсиндән сулу дәмләмә — биширмә һазырлајыб гарачијәр хәстәликләриндә ичирләр. Бундан әлавә, дәмләмә шәклиндә бөјрәк-сидик јоллары хәстәликләриндә дә истифадә едилир.

Истифадә гајдасы — биткинин гурудулмуш көкүмсов көвдәсиндән 10—15 г 2 стәкан гајнар суда 1—2 саат дәмләјәрәк хөрәк гашығы илә күндә 3—4 дәфә ичирләр.

АМОРФА — AMORPHA L. — АМОРФА, КРУТИК

Аморфа биткисиндән гликозид тәбиәтли «фрусин» алыныр. Бу препарат синир системи хәстәликләриндә, вeкетатив неврозларда, үрәк-дамар системинин неврозларында вә пароксизмал тахикардијада тәтбиг олунур.

Истифадә гајдасы — күндә јемәкдән сонра 2—3 дәфә, һәр дәфә 1 таблет гәбул едилир. Мүаличә курсу 20—30 күндүр. Һәр 10 күндән бир 3 күн фасилә верилир.

АНДЫЗ — Inula helenim L. — ДЕВЯСИЛ ВЫСОКИЙ

Андыз Азәрбајчанын дағ-мешә рајонларында кениш јајылмышдыр. Дәрман мәгсәдилә андызын көкләриндән истифадә олунур. Көкләри август—сентјабр ајларында топланыр, сојуг су илә тәмиз јујулaндан сонра хырда доғраныр вә гуру һавалы јердә гурудурлар. Андызын көкләриндә 1—2 фаиз ефир јағы вә 40—45 фаизә гәдәр инулин (шәкәр) вардыр. Ефир јағынын тәркибинин чох һиссәсини алантолактон адлы әтирли маддә тәшкил едир. Инулин шәкәри ган дамарларынын диварында холестеринин чөкмәсинин гаршысыны алыр. Көкләринин дәмләмәсиндән гуру вә чох давам едән өскүрәк әлеjһинә кениш истифадә олунур. Ејни заманда һәмин дәмләмә маддәләр мүбадиләсинин ишини јахшылашдырыр.

Истифадә гајдасы — биткинин гурудулмуш вә хырдаланыб тоз һалына салынмыш көкләриндән 2 хөрәк гашығы көтүрүб, 2 стәкан гајнар суда 30—60 дәгигә дәмләјир, сонра сүзүр вә күндә 4 дәфә, һәр дәфәдә 1/2 стәкан гәбул едирләр.

АПТЕК КҮЧОТУ — Agrimonia eupatoria — РЕПЕЙНИЧЕК АПТЕЧНЫЙ

Азәрбајчанда күчотунун анчаг 1 нөвү—аптек күчоту јајылмышдыр.

50—125 см һүндүрлүкдә дүз дуран көвдәјә малик, чохиллик биткидир, јарпаглары саплаглыдыр, еллипсвари вә ја узунсовдур. Чичәкләри сүнбүлвари салхым чичәкгрупуна топлашмышлар, ләчәкләри сарыдыр. Мејвәси тохумчадан ибарәтдир. Битки мај—ијун ајларында чичәк ачыр, мејвәси ијулда јетишир. Күчоту әсас е'тибарилә Азәрбајчанын мешә рајонларында јајылмышдыр.

Дәрман мәгсәдилә күчотунун бүтүн һиссәләриндән истифадә едилир. Биткинин јарпагларында вә көкләриндә ашы маддәләри (јарпағында 15—16%, көкләриндә 25%-ә гәдәр), флавоноид—рутин, үзви туршулар (лимон, алма, чахыр, оксалат, галл, бензој) вә саир тапылмышдыр.

Халг тәбабәтиндә күчотундан чај кими дәмләјиб, гарын ағрыларында исһала вә дизентеријаја гаршы гәбул едирләр.

Истифадә гајдасы — көкләрини дәмләјиб, ревматизмдә вә подаграда ишләдирләр. Күчотунун гурудулмуш көкләриндән сулу биширмә формасында боғаз ағрысында, ағызын вә диш әтинин илтиһабында гаргара дәрманы кими истифадә едилир.

АСЫРГАЛЫ ЛОБЕЛИЈА — Veratrum lobelianum — ЧЕМЕРИЦА ЛОБЕЛЯ

Асыргалоту алкалоидли биткидир, зәһәрли хассәјә маликдир. Она көрә дә онун препараты дахилә гәбул едилмир. Дәрман мәгсәдилә көкүмсов көвдәси вә көкләри харичә ишләдилир. Асыргалоту Азәрбајчанын дағ чәмәнликләриндә кениш јајылыб. Хүсусилә, Нахчыванын јухары дағ гуршағында бу биткијә даһа чох раст кәлмәк

олур. Көкүмсов көвдәләрини пајызын илк ајларында топлајыр, сојуг су илә јујуб тәмизләјир вә хырда доғрајыб гурудурлар. Гурудулмуш көкүмсов көвдәсиндән кәрә јағында мәлһәм һазырлајыб невралкија вә ревматизм хәстәликләриндә ағрыкәсичи, еләчә дә екземаларда јарасағалдычы сүртмә дәрманы кими истифадә етмәк олар.

Истифадә гајдасы — биткинин гурудулмуш вә хырдаланмыш көкүмсов көвдәсиндән кәрә вә ја зејтун јағында од үзәриндә гыздырмагла мәлһәм һазырлајыб ағрыјан наһијәләрә сүртүрләр вә екземаларда јара үзәринә јахырлар.

АЧЫ БИЈАН — Gaebelia alopecuroides — ГЕБЕЛИЯ ЛИСОХВОСТНИКОВАЯ

Азәрбајчанда анчаг 1 нөвү—түлкүгујруг ачыбијан јајылыб. 50—80 см һүндүрлүкдә чохиллик от биткисидир. Јарпаглары ләләквари олуб, јарпагчыглары исә узунсов-еллипс шәклиндәдир. Чичәкләри көвдәсинин јухарысында дәстә формасында јерләшмишдир. Чичәктачы ағ вә ја азча сарыдыр. Мејвәләри чохтохумлу пахладан ибарәтдир. Тохумлары јумурта шәклиндәдир. Битки мај ајындан башлајараг ијул ајына кими чичәкләјир, мејвәләри ијул-августда јетишир.

Ачы бијана даһа чох әкин јерләриндә, су архларынын кәнарларында, чајларын әтрафларында, еләчә дә бағчаларда раст кәлинир.

Дәрман мәгсәдилә биткинин јарпагларындан вә мејвәләриндән истифадә едилир. Јарпагларыны битки тәзә чичәк ачанда, мејвәләрини исә тамам јетишәндә топлајыб ачыг гуру һавада гурудурлар.

Јарпагларында алкалоидләр (0,9%), гликозидләр (0,03%), маддәләри (2,16%), гатранлы маддәләр (2,8%), флавонид—рутин (1,35%), С витамини (37—50 мг%) вә с. тапылмышдыр.

Мејвәләриндә 1%—алкалоидләр, 0,06% гликозидләр, 2,2% ашы маддәләри, 1,5% гатран, 1,27% рутин, 112 мг% С витамини вә с. вардыр.

Истифадә гајдасы—халг тәбабәтиндә ачы бијанын јарпагларындан вә мејвәләриндән кәрә јағында мәлһәм һазырлајыб, дәри хәстәликләринин вә јанығларын мүаличәсиндә ишләдирләр.

АЧЫ ЈОВШАН — Artemisia absintium — ПОЛЫНЬ ГОРЬКАЯ

Биткинин јај фәслиндә отуну топлајыб хырдаладыгдан сонра дәмләјәрәк иштаһа артырычы вә һәзм просесини јахшылашдырычы дәрман кими ишләдирләр.

Истифадә гајдасы — гурудулмуш отунун тозундан 1 чај гашығы 1 стәкан суда дәмләјиб јемәкдән 10—15 дәгигә әввәл күндә 3 дәфә, һәр дәфә 1/2 стәкан ичирләр.

АЧЫЈОНЧА — Coronilla — ВЯЗЕЛЬ

Азәрбајчанда јабаны һалда 7 нөвүнә тәсадүф олунур.

Ачыјонча чохиллик, јерлә сүрүнән көкүмсовлу от биткисидир. Јарпаглары тәкләләквари, лансетшәкиллидир. Чичәкләри узун чичәк саплағы үзәриндә јерләшир. Мејвәси гонур рәнкли пахладан ибарәтдир. Тохумлары узунсов-еллипсваридир. Битки мај-ијун ајларында чичәкләјир, мејвәси ијул-августда јетишир.

Азәрбајчанын бүтүн дағ-мешә рајонларында јухары дағ гуршағына кими, чәмәнликләрдә, мешә ачыглыгларында, коллугларда вә бағларда јајылмышдыр.

Ачыјончанын отунда корониллин, псевдокорониллин гликозидләри, ашы маддәләри, аскорбин туршусу вә с. вардыр. Тохумларында коронизид адлы үрәк гликозиди тапылмышдыр.

Ачыјончанын отундан халг тәбабәтиндә һипотензив маддә кими истифадә олунур.

АЧЫЛЫГОТУ — Ephedra vulgaris Rich — ЭФЕДРА ОБЫКНОВЕННАЯ

Азәрбајчанда ачылыготунун 3 нөвүнә раст кәлинир. Бунларын тиббдә ән чох истифадә едиләни гатыргујруғунабәнзәр ачылыг отудур. Ачылыготу зәһәрли хассәјә малик алкалоидли биткиләрдәндир. Онун јашыл һиссәләриндә ефедрин адлы тиббдә чохдан истифадә едилән алкалоид вардыр. Ачылыготундан алынан ефедрин-

һидрохлориддән таблет вә инјексија формасында бир сыра хәстәликләрин мүаличәсиндә (бронхиал астмада, синир системи хәстәликләриндә, көз хәстәликләриндә вә с.) кениш истифадә олунур. Гурудулмуш ачылыготундан халг тәбабәтиндә чај дәмләјиб ревматизмдә вә подаграда ағрыкәсичи дәрман кими харичә ишләдирләр.

БАДЫМЧАН— Solanum— ДЕМЬЯНКА (БАКЛАЖАН)

Азәрбајчанда 8 нөвүнә тәсадүф олунур, бунлардан 6 нөвү јабаны һалда јајылыб, 2 нөвү исә бечәрилир. Бечәрилән нөвүндән Азәрбајчанда тәрәвәз биткиси кими ән кениш јајыланы—Solanum melongena 30—70 см һүндүрлүкдә битки олуб, гол-будаглы, јарпаглары јумурташәкилли, далғавари, дилимлидир. Ачыг вә ја түнд бәнөвшәји рәнкли чичәкләри тәк-тәк вәзијјәтдә јерләшир. Түнд-бәнөвшәји рәнкли мејвәси адәтән овал, силиндрик вә ја армуд шәклиндәдир. Тохуму јасты сарытәһәр-ағдыр. Битки ијун-август ајларында чичәкләјир, мејвәси ијул-октјабрда јетишир.

Бадымчанын мејвәләриндән гида мәһсулу кими кениш истифадә олунур. Онларын тәркибиндә 93,24% су, 1,08% зүлал, 0,9% пијли маддәләр, 3,94% азотсуз екстрактив маддәләр, 1,15% селлүлоз вә соланин гликозиди вардыр.

Халг тәбабәтиндә бадымчандан үмуми зәифликдә гүввәтвеличи маддә кими истифадә едилир.

БАШЫН АҒАЧЫ— Viburnum opulus— КАЛИНА ОБЫКНОВЕННАЯ

Азәрбајчанда башын ағачынын 3 нөвү јајылыб.

Дәрман мәгсәдилә биткинин чаван көвдәсинин вә гол-будагларынын габыгларындан истифадә едилир. Габыглары һүсуси аләтлә јазын илк ајларында топланыр, сонра гурудучуларда 50—60 дәрәчә температурда гурудулур, гутуларда вә ја кағыз торбаларда сахланылыр.

Биткинин гурудулмуш габыгларынын сулу биширмәсиндән дахили ганахмаларда, хүсусилә ушаглыг ганахмаларында ганкәсичи дәрман кими истифадә едилир.

Башын ағачынын мејвәләри өдговучу вә сидикговучу дәрман кими ишләдилир. Мејвәләриндән һазырланан биширмәни бал илә бәрабәр һиссәдә гарышдырыб, гуру өскүрәкдә сакитләшдиричи дәрман кими гәбул едирләр. Тәзә дәрилмиш мејвәләриндән алынмыш ширәни бал илә гарышдырыб мә'дә ағрыларында вә һиперасид гастритләрдә ишләдирләр.

Башын ағачынын мејвәләри витаминләрлә олдугча зәнкиндир.

Истифадә гајдасы — биткинин гурудулмуш габыгларындан 10 г 1 стәкан гајнар суда 2 саатын мүддәтиндә дәмләјир, сонра күндә 3 дәфә, һәр дәфә 1 хөрәк гашығы ичирләр. Гурудулмуш мејвәләриндән 1 хөрәк гашығы 1 стәкан гајнар суда дәмләјиб јемәкдән габаг күндә 3—4 дәфә, һәр дәфә 2 хөрәк гашығы гәбул едирләр.

БЕШДИШИЧИКЛИ ЈЕМИШАН — Crataegus pentagyna Weir—БОЯРЫШНИК ПЯТИПЕСТЕЧНЫЙ

Јемишанын гурудулмуш чичәкләриндән вә мејвәләриндән чај дәмләјиб ону үрәк неврозунда, һипертонијада, тәнкнәфәсликдә, үрәјин аритмијасында, еләчә дә үрәк әзәләсинин фәалијјәтини гүввәтләндиричи дәрман кими дахилә гәбул едирләр.

Истифадә гајдасы — јемишанын гурудулмуш чичәкләриндән 1 хөрәк гашығы көтүрүб 1 стәкан гајнар суда 2 саат дәмләјирләр, сонра күндә 3—4 дәфә, һәр дәфә стәканын 1/4 мигдарыны дахилә гәбул едирләр.

Бир хөрәк гашығы гурудулмуш јемишан мејвәләриндән көтүрүб 1 стәкан гајнар суда 2 саатын мүддәтиндә дәмләјир, сонра күндә 3—4 дәфә, һәр дәфә 3 хөрәк гашығы ичирләр.

БОЈМАДӘРӘН— Achillea millefolium. L.— ТЫСЯЧАЛИСТНИК ОБЫКНОВЕННЫЙ

Азәрбајчанда бојмадәрәнин 14 нөвү јајылыб. Бунлардан ән чох истифадә едиләни ади бојмадәрәндир.

Бојмадәрән ефирјағлы биткиләрдән олуб, халг тәбабәтиндә ганкәсичи дәрман кими чох гәдимдән истифадә олунур. Бојмадәрән биткисинин чичәкли јерүстү һиссәсини топлајыб гурудур, сонра дәмләјиб дахили ганахмаларда (ушаглыг ганахмаларында) ичирләр. Бундан башга, бојмадәрән оту бөјрәк вә сидик јоллары, гарачијәр хәстәликләриндә вә мә'дә хорасында ишләдилир.

Истифадә гајдасы — чичәкләјән дөврдә топланыб гурудулмуш бојмадәрән отундан 1—2 хөрәк гашығы 1 стәкан гајнар суда дәмләјиб јемәкдән әввәл күндә 3—4 дәфә хөрәк гашығы илә гәбул едирләр.

БОРАНЫ (БАЛГАБАГ) — Cucurbita pepo. L.— ТЫКВА

Азәрбајчанда боранынын бир нечә нөвү чох гәдимдән бәри кениш бечәрилир.

Бораны гијмәтли тәрәвәз биткиси олмагла бәрабәр, чох мүһүм мүаличә әһәмијјәтинә маликдир. Бораны каротинлә (А провитамини илә) чох зәнкиндир. Она көрә дә боранысдан һазырда сәнаје мигјасында каротин истеһсал олунур. Боранынын тәркибиндә 16 мг фаиз каротин, С, B_1, B_2 витаминләри вә 11 фаизә гәдәр шәкәр вардыр. Боранынын бишириб хроники мә'дә-бағырсаг, бөјрәк вә сидик јоллары хәстәликләриндә јемәк чох фајдалыдыр.

Боранынынләт һиссәси вә ширәси гәбизлијин гаршысыны алмагла јанашы, илтиһабы арадан галдырыр, бөјрәк вә сидик јолларынын фәалијјәтини тәнзим едир. Бораны тохумларынын исә гурдговучу тә'сири вардыр.

Истифадә гајдасы — боранысы дилим-дилим доғрајараг бишириб јемәк мәсләһәтдир. Лентвари гурдлары говмаг мәгсәдилә бораны тохумларыны габыгларындан тәмизләјәндән сонра, ач гарына күндә 3—4 дәфә, һәр дәфә 200—300 г јемәк мәсләһәт көрүлүр.

БӨЈҮРТКӘН — Rubus fructicosus. L.— ЕЖЕВИКА

Бу биткинин Азәрбајчанда 15 нөвү јајылмышдыр. Бөјүрткәнин мејвәләриндә шәкәр, үзви туршулар, мүхтәлиф витаминләр вә с. биоложи фәал маддәләр вардыр. Онун мејвәләрилә јанашы көкләринин сулу биширмәсиндән дә сидикговучу дәрман кими истифадә едилир. Мејвәләриндән ән чох јүнкүл ишләдичи вә тәрләдичи дәрман кими, јарпагларындан исә илтиһабы арадангалдырычы маддә кими истифадә олунур. Көкләриндән вә мејвәләриндән биширмә һазырлајыб хроники мә'дә-бағырсаг хәстәликләринин мүаличәсиндә истифадә едирләр.

Истифадә гајдасы — биткинин гурудулмуш вә хырдаланмыш јарпагларындан 2 хөрәк гашығы 2 стәкан гајнар суда, гурудулмуш мејвәләриндән исә 2 хөрәк гашығы 1 стәкан гајнар суда дәмләјиб күндә 4 дәфә, һәр дәфә 1/2 стәкан ичирләр. Гурудулмуш көкләриндән 1 хөрәк гашығы 2 стәкан гајнар суда 30—40 дәгигә биширмә һазырлајыб күндә 3 дәфә, һәр дәфә 1/2 стәкан гәбул едирләр.

ВӘЛӘС — Carpinus — ГРАБИННИК

Азәрбајчанда 7 нөвүнә јабаны һалда раст кәлинир. Бунлардан тиббидә истифадә едилән Шәрг вәләси — Carpinus orientalis-дир. Бу кол биткисидир. Боз габыгла өртүлмүш јерүстү көвдәси вә овал-еллипс формалы јарпаглары вардыр. Чичәкләри салхымваридир. Мејвәси вәрәгәбәнзәр, јасты овал формада гозчугдан ибарәтдир.

Дәрман мәгсәдилә вәләсин јарпагларындан вә көвдәсинин габыгларындан истифадә едилир. Габыгларында вә јарпагларында чохлу ашы маддәси вардыр.

Халг тәбабәтиндә гурудулмуш габыгларыны вә јарпагларыны порошок һалына салыб, кәрә јағында мәлһәм һазырлајараг, иринли дәри јараларынын мүаличәсиндә ишләдирләр.

ГАНГАЛ— Cirsium Mill— БОДЈАК (ЧЕРТОПОЛОХ)

Үчбөлүклү јарпаг гангалоту витаминләрлә зәнкин битки олуб, Азәрбајчанын дағ-мешәлик рајонларында кениш јајылыб. Еһтијаты болдур.

Дәрман мәгсәдилә јерүстү һиссәсиндән истифадә олунур. Битки чичәкләјән дөврдә јерүстү һиссәсини топлајыб ачыг гуру һавада гурудур, сонра хырда доғрајыб кағыз торбаларда сахлајырлар. Гурудулмуш отундан чај дәмләјиб үмуми зәифликдә, иштаһасызлыгда, мәддәләр мүбадиләси позулдугда, еләчә дә һипертонијада гәбул едирләр. Бундан әлавә, гангалотунун дәмләмәсиндән ушагларын диатезиндә, артритләрдә вә илан зәһәринә гаршы да истифадә олунур.

Истифадә гајдасы — биткинин гурудулмуш отундан 2 хөрәк гашығы 2 стәкан суда 30—50 дәгигә дәмләјиб күндә 4 дәфә, һәр дәфә 1/2 стәкан гәбул едирләр. Ушаглара һәмин дәмләмәдән күндә 3 дәфә хөрәк гашығы илә тә'јин едилир.

ГАРАБАҒ ДАҒЛАЛӘСИ— Tulipa karabachensis — ТЮЛЬПАН КАРАБАХСКИЙ

Азәрбајчанда 7 нөвүнә јабаны һалда тәсадүф олунур. Лакин тәбабәтдә истифадә олунаны анчаг Гарабағ дағлаләсидир. Чохиллик соғанаглы от биткиси олуб, 1—2 метр һүндүрлүкдә јерүстү көвдәјә маликдир. Ири чичәкләри сары, бә'зән дә гырмызы рәнкдә олуб, тәк-тәк јерләширләр. Дағлаләси адәтән апрел-мај ајларында чичәк ачыр.

Азәрбајчанда Кичик Гафгаз зонасында ашағы дағ әтәкләриндән башлајараг, орта дағ гуршағына кими олан дашлыг-гајалыг јерләрдә, еләчә дә мешәләрдә вә коллугларда кениш јајылмышдыр. Бундан әлавә дағлаләси бағларда, паркларда бәзәк биткиси кими дә бечәрилир.

Халг тәбабәтиндә Гарабағ дағлаләсинин соғанагларындан һазырланмыш дәмләмә, тинктура, спиртли дуру екстракт үрәк-ган дамар хәстәликләриндә ишләдилир.

ГАРА БАТ-БАТ— Hyoscyamus niger. L.— БЕЛЕНА ЧЕРНАЯ

Бат-бат алкалоидли биткиләрдән олуб, чох күчлү ағрыкәсичи вә илтиһабы арадан галдырычы тә'сирә маликдир. Биткинин чичәк ачан дөврдә топланмыш вә гурудулмуш јарпагларыны күнәбахан јағында дәмләјиб алынан препараты ревматизмдә вә невралкијаларда ағрыкәсичи дәрман кими харичә ишләдирләр. Бат-батын гурудулмуш јарпагларыны ханымоту вә дәлибәнк биткиләринин јарпаглары илә бирликдә бронхиал астмада папирос формасында чәкирләр.

Истифадә гајдасы — бат-батын гурудулмуш вә хырдаланмыш јарпагларыны күнәбахан јағы, спирт вә аммонјак мәһлулу гарышығында су һамамы үзәриндә дәмләјир вә аммонјак учуб гуртарана гәдәр дәмләмәни давам етдирирләр. Сонра ону сүзүрләр. Нәтичәдә гаты мајe һалында јашыл-гонур рәнкли бат-бат јағы алыныр ки, ондан ағрыкәсичи мәгсәдлә харичә сүртмә дәрманы кими истифадә едирләр.

Бат-бат биткиси күчлү зәһәрләјичи хассәјә маликдир.

ГАРАҒАТ— Ribes. L.— СМОРОДИНА

Гарағат мејвәләри С вә Р витаминләрилә, үзви туршуларла, шәкәр вә пектин маддәләрилә чох зәнкиндир. Она көрә дә мејвәләриндән авитаминозларда чај кими дәмләјиб ичирләр. Мејвәләринин тәзә ширәсиндән, еләчә дә мүрәббәсиндән ганазлығында, рахитдә, скорбутда, мә'дә вә оникибармаг бағырсағын хорасында истифадә едирләр.

Истифадә гајдасы — гарағатын гурудулмуш мејвәләриндән 1—2 хөрәк гашығы 1 стәкан гајнар суда 40—50 дәгигә дәмләјиб күндә 2 дәфә, һәр дәфә 1/2 стәкан ичирләр.

ГАРАГОВАГ — Populus nigra. L.— ТОПОЛЬ ЧЕРНЫЙ

Говағын јазын илк ајында топланыб гурудулан тумурчугларындан һазырланмыш сулу дәмләмәси формасында вә кәрә јағла һазырланмыш мәлһәмин јанығларда вә бабасилдә јарасағалдычы вә илтиһабы арадан галдырычы дәрман кими истифадә олунур.

Истифадә гајдасы — биткинин гурудулмуш вә хырдаланмыш тумурчугларындан кәрә јағында вә ја вазелиндә мәлһәм һазырлајыб харичә тәтбиг едирләр.

ГАРАКӘНДАЛАШ— Sambucu s nigra. L.— БУЗИНА ЧЕРНАЯ

Гаракәндалашын гурудулмуш чичәкләриндән сојуглдәјмә нәтичәсиндә баш верән хәстәликләрдә тәрләдичи дәрман кими, еләчә дә өскүрәкдә, бронхиал астмада, гарачијәр хәстәликләриндә, һипертонијада вә с. хәстәликләрдә истифадә олунур.

Истифадә гајдасы — биткинин гурудулмуш чичәкләриндән вә бә'зән јарпагларындан 1 хөрәк гашығы көтүрүб дәм чајникиндә үзәринә 1 стәкан гајнар су әлавә едәрәк јарым саат дәмләјир, сонра сүзүрләр. Алынан дәмләмәдән күндә 3—4 дәфә, һәр дәфә дә стәканын 1/4 мигдарыны ичирләр.

ГАРАҒАЧЈАРПАГ ГУШГОНМАЗОТУ— Filipedula ulmaria. L.—ЛАБАЗНИК ВЯЗОЛИСТНЫЙ

Азәрбајчанда кениш јајылмышдыр.

Биткинин гурудулмуш чичәкләриндән вә јарпагларындан дәмләмә һазырлајыб гычолмада, мә'дә-бағырсаг санчыларында ағрыкәсичи, гычолманы арадан галдырычы, еләчә дә илан санчан заман антитоксик маддә кими ишләдилир.

Гушгонмаз отунун чичәкләринин сулу дәмләмәсиндән баш түкләрини мөһкәмләтмәк мәгсәдилә дә истифадә олунур.

Истифадә гајдасы — биткинин гурудулмуш чичәк вә јарпагларындан 1 чај гашығы 1 стәкан гајнар суда 1—2 саатын мүддәтиндә дәмләјиб сүзүр вә јемәкдән габаг күндә 4 дәфә, һәр дәфә дә стәканын 1/4 мигдарыны гәбул едирләр.

ГАРАКИЛӘ— Vaccinium myrtillus. L.— ЧЕРНИКА

Гаракилә биткисинин һәм мејвәләриндән, һәм дә јарпагларындан истифадә олунур. Мејвәсини тамам јетишәндә, јарпагларыны исә битки чичәк ачанда топлајырлар. Јарпагларыны ачыг гуру һавада, мејвәләрини исә хүсуси гурудучуларда, 50—60° температурда гурудурлар. Гурудулмуш мејвәләр хүсуси торбаларда, гуру һавалы јердә сахланылыр.

Гаракиләнин мејвәләри вә јарпаглары ашы маддәләри илә, шәкәрлә, үзви туршуларла вә витаминләрлә чох зәнкиндир. Мејвәләринин тәркибиндә 6—7 фаиз ашы маддәләри, 12—13 фаиз шәкәр, 3—4 фаиз үзви туршулар (алма. лимон, чахыр, салисил туршулары) вә поливитаминләр вардыр. Гурудулмуш мејвәләрини дәмләјиб ушагларын бағырсаг хәстәликләриндә, хүсусилә исһалда вә дизентеријада истифадә едирләр. Јарпагларынын дәмләмәсиндән диабет хәстәлијиндә гәбул едирләр. Гаракилә мејвәләри компот вә фирни фомасында да хәстәләрә тә'јин олунур.

Истифадә гајдасы — гурудулмуш гаракилә мејвәләриндән 1—2 хөрәк гашығы 2 стәкан гајнар суда 40—50 дәгигә дәмләјиб күндә 3—4 дәфә, һәр дәфә 1/2 стәкан ичирләр. Мејвәләриндән картоф вә ја буғда нишастасында фирни һазырлајыб күндә 5—6 дәфә чај гашығы илә ушагларa верирләр.

ГАРАЧӨҺРӘ— Taxus baccata— ТИСС ЯГОДНЫЙ

Азәрбајчанда гарачөһрәнин анчаг бир нөвү јабаны һалда битир. Бөјүк ағачдыр, көвдәси гонур габыгла өртүлмүшдүр, јарпаглары јастыдыр. Чичәкләри будагла-

рынын алт һиссәсиндә јерләшир. Тохумлары икиөртүклүдүр, дахилдән одунлашмыш, харичдән исә әтли вә ширәлидир. Битки март-апрел ајларында чичәк ачыр, тохуму ијул-сентјабрда јетишир.

Гарачөһрәнин јарпагларынын тәркибиндә таксин (0,7—1,4%) вә ефедрин алкалоидләри, таксикантин гликозиди, каротин (59 мг%); ефир јағы (0,1—2%) мүәјјән едилмишдир. Биткинин тохумларында 0,16% таксин алколиди, 30%-ә гәдәр пијли јағ, Е—витамини тапылмышдыр. Гырмызы рәнкли мејвәләринин әт һиссәси шириндир, јемәлидир, мејвәләрин одунлашмыш һиссәси зәһәрлидир.

Гарачөһрә тәркибиндә олан таксин алкалоидинә көрә чох зәһәрлидир.

Халг тәбабәтиндә гарачөһрәнин јарпағындан чај кими дәмләјиб, үрәк ағрыларында ишләдирләр. Јарпагларынын дәмләмәсиндән вә биширмәсиндән халг тәбабәтиндә ревматизм заманы харичә сүртмә дәрманы кими дә истифадә олунур.

ГАРҒЫДАЛЫ САЧАҒЫ— Stigmata Maydis. L.— КУКУРЫЗНЫЕ РЫЛЬЦА

Азәрбајчанда гарғыдалы биткиси кениш бечәрилир. Гарғыдалы сачағынын сулу дәмләмәсиндән гара чијәр хәстәликләриндә (һепатитдә), өд кисәсинин илтиһабында (холесиститдә), өд јолларынын илтиһабында (холанкитдә), сидик кисәсинин илтиһабында (циститдә), еләчә дә үрәк мәншәли өдемләрдә кениш истифадә едилир. Һәмчинин, гарғыдалы сачағынын дәмләмәсини сидик јолларынын даш хәстәлијиндә сидикговучу вә дашсалычы дәрман кими ишләдирләр.

Гарғыдалы сачағы К витамини илә чох зәнкиндир. Бунунла әлагәдар, ондан һазырда дуру спиртли екстракт һазырлајараг мамалыг практикасында ганкәсичи мәгсәдлә истифадә едилир.

Истифадә гајдасы — гарғыдалы сачағындан 10—20 г јарым литр суда дәмләјиб күндә 4 дәфә, һәр дәфә дә 1 стәкан ичирләр. Елми тәбабәтдә гара чијәр вә бөјрәк хәстәликләри заманы гарғыдалы сачағынын дуру спиртли екстракты күндә 3 дәфә, һәр дәфә 1 хөрәк гашығы гәбул едилир.

ГАРҒА СОҒАНЫ—Gladiolus segetum— ГЛАДИОЛУС ПОСЕВНОЙ

Азәрбајчанда јабаны һалда 5 нөвү вар, 1 нөвү исә бечәрилир. Тиббидә анчаг бечәрилән нөвүндән истифадә едилир.

Гарға соғаны 1 метр һүндүрлүкдә көзәл, јарашыглы биткидир, гол-будагсыздыр, парлаг-јашыл узун јарпаглары вар. Чичәкләри гыфа бәнзәјир, икидодаглыдыр, чичәкјанлығы 6 јарпаглыдыр, мүхтәлиф рәнкдә (ағ, гырмызы, гызылы-сары вә зәриф-јасәмәни) олур.

Гарға соғаны С витаминилә чох зәнкиндир. Белә ки, онун јарпагларында 800-дән 1.700 мг%-ә гәдәр аскорбин туршусу вардыр.

Халг тәбабәтиндә биткинин соғанагларындан сулу дәмләмә формасында скорбут вә дикәр авитаминоз хәстәликләриндә истифадә едилир. Еләчә дә соғанағыны мә'дә-бағырсаг хәстәликләриндә вә атеросклерозда јејирләр.

ГАРПЫЗ— Citrullus vulgaris— АРБУЗ ОБЫКНОВЕННЫЙ

Јерлә сүрүнән көвдәјә малик бириллик биткидир. Узунсаплаглы ири, дәрин, үч, бешбармагвари бөлүмлү јарпаглары вар. Чичәкләри тәк-тәк чичәк оху үзәриндә јерләшир. Чичәк касачығы зәнкваридир, бешбөлүклүдүр, чичәк тачы сары рәнкдәдир. Мејвәси јашыл, чохтохумлу, ири вә ширин, гырмызы рәнкли ләтли киләмејвәдир. Битки ијун ајында чичәк ачыр, мејвәси сентјабр-октјабрда јетишир. Вәтәни Африкадыр.

Азәрбајчанда гарпызын мүхтәлиф нөвләри бечәрилир. Хүсусән Күр-Араз овалыгларында бостан биткиси кими кениш јајылмышдыр.

Гарпызын мејвәләриндә чохлу мигдарда шәкәр (10—11%), (онун да әксәр һиссәсини фруктоза тәшкил едир), селлүлоза гырмызы пигментләр, алма туршусу, каротин, B_1, B_2 витаминләри вә аскорбин, никотин, фолиум туршулары, дәмир дузлары вә с. вардыр. Гарпызын тохумларында 21%-ә гәдәр пијли јағ, 2—3% гатран, 10%-ә гәдәр азотлу маддәләр, 4,76% протеин, 6% зүлал вә шәкәрли маддәләр тапылмышдыр. Гарпызын көкләриндә

0,03% алкалоид, 14—15% селикли маддәләр, 2,6% гатран, шәкәр вә С витамини мүәјјән едилмишдир.

Халг тәбабәтиндә гарпызын мејвәсинин ширәсиндән, еләчә дә габығындан вә көкләриндән бөјрәк хәстәликләриндә сидикговучу дәрман кими кениш истифадә олунур. Гарпызын мејвәләриндән малјарија хәстәлијиндә, шәкәрли диабетдә, сарылыгда да кениш истифадә едирләр. Гурудулмуш габыгларындан вә тохумларындан чај кими дәмләјиб сидик јоллары илтиһабында вә дашларында ишләдирләр.

ГАТЫРГУЈРУҒУ— Equisetnm arvense. L.— ХВОЩ ПОЛЕВОЙ

Гатыргујруғу оту сапонинли биткидир. Тәркибиндә еквизетонин адлы тритерпен сапонинләри вардыр. Дәрман мәгсәдилә јерүстү һиссәсиндән истифадә едилир. Елми тәбабәтдә јај фәслиндә топланыб гурудулмуш отундан сулу дәмләмә, биширмә вә дуру спиртли екстракт формасында бөјрәк вә сидик јоллары хәстәликләриндә сидикговучу вә дашсалычы, еләчә дә дахили ганахмаларда ганкәсичи дәрман кими истифадә олунур. Халг тәбабәтиндә гурудулмуш отундан чај һазырлајыб бөјрәкләрин вә сидик јолларынын илтиһабында сидикговучу дәрман кими ичирләр.

Истифадә гајдасы — биткинин гуру отундан 4 чај гашығы көтүрүб 2 стәкан гајнар суда 30—50 дәгигә дәмләјиб сүзүрләр вә күндә 4—5 дәфә, һәр дәфә 1/2 стәкан ичирләр.

ГАТЛЫ СОЛМАЗЧИЧӘК (ГУРУЧИЧӘК)— Helichrysum plicatrem Felm— БЕССМЕРТНИК СКЛАДЧАТЫЙ

Гатлы солмазчичәјин дәмләмәси ејнилә гумлу солмазчичәк кими тә'сирә маликдир. Белә ки, һәр ики нөв солмазчичәкләрин сулу дәмләмәси өдговучу вә сидикговучу тә'сир көстәрир, гара чијәрин вә бөјрәкләрин фәалијјәтини артырыр. Буна көрә дә солмазчичәјин дәмләмәсиндән гара чијәрин, өд јолларынын вә өд кисәсинин илтиһаб хәстәликләриндә илтиһабы арадан галдырычы дәрман кими чох кениш истифадә олунур.

Андыз.

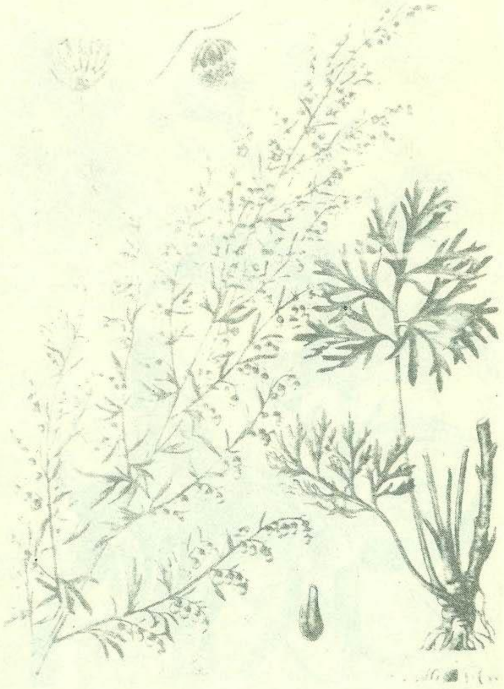

Ачыјовшан.

Гара бат-бат.

дән истифадә едилир. Јерүстү һиссәсиндә 0,15%-ә гәдәр шиддәтли зәһәрли хассәјә малик ефир јағы вардыр (ефир јағынын тәркибиндә анетол вә метилхавикол маддәләри мүәјјән едилмишдир). О, дәријә тохундугда јандырыр, сулуглар әмәлә кәтирир, јандырдығы јер кеч сағалыр.

Халг тәбабәтиндә алышанын отундан алынмыш тәзә ширә зијилләри әридичи маддә кими ишләдилир. Чичәкләриндән кәрә јағында вә гујруг пијиндә мәлһәм һазырлајыб, дәри хәрчәнкинә гаршы истифадә едилир.

ГАФГАЗ ХУРМАСЫ— Diospyrus lotus —ХУРМА КАВКАЗСКАЯ

ЈАПОН (*шәрг*) ХУРМАСЫ—Diospyrus kaki —ХУРМА ЯПОНСКАЯ (ВОСТОЧНАЯ)

АМЕРИКА (ВИРКИНИЈА) ХУРМАСЫ— Diospyur virg niana —ХУРМА АМЕРИКАНСКАЯ

Азәрбајчанда јабаны һалда 1 нөвү јајылыб, 2 нөвү исә бечәрилир.

Гафгаз хурмасы шахәли көкләрә малик ағачдыр. Јарпаглары овал формалы, јашылдыр, чичәкләри голтугвари олуб, кәдәк саплаглары үзәриндә топланмышдыр. Чичәк тачы гонур-гырмызы рәнкдәдир, әтлидир (ширәлидир), јетишәндә гара-гонур рәнк кәсб едир. Мејвәсинин диаметри 2 см-дир. 6 тохумлудур, јемәлидир. Хурма мај-ијун ајларында чичәкләјир, мејвәләри октјабрнојабрда јетишир.

Јапон (шәрг) хурмасы алчагбојлу ағач олуб, мејвә бағларында бечәрилир. Мејвәләри Гафгаз хурмасына нисбәтән хејли иридир (5—8 см диаметрли), әтли-ширәлидир, шар формалыдыр. Нөвүндән асылы олараг, јетишәндә ачыг-чәһрајы, түнд-гырмызыдыр. Мејвәләри октјабр-нојабрда јетишир.

Азәрбајчанда ән чох Загатала, Балакән, Гах, Ләнкәран, Масаллы, Астара, Көјчај, Ағдаш рајонларында бечәрилир.

Виркинија (Америка) хурмасы чох ширин, әтирли, чәһрајы рәнкли, әтли-ширәли мејвәси олан ағачдыр. Азәрбајчанда надир һалда тәчрүбә саһәләриндә јетишдирилир.

Хурманын мејвәләриндә бир сыра мүаличә әһәмијјәтли маддәләр: 25%-ә гәдәр шәкәр, 61,6 мг% С витамини, 20 мг% каротин, пектин маддәләри, үзви туршулар, јод вә с. вардыр. Тәркибиндә јод олан мејвәләр ичәрисиндә хурма биринчи јери тутур. Бу да онун ур(зоб) хәстәлијиндә мүһүм мүаличәви әһәмијјәт кәсб етмәсинә имкан верир.

Хурманын тәзә дәрилмиш мејвәләриндән 20%-ли спиртдә консервләшдирмә јолу илә һазырланмыш ширәси галханабәнзәр вәзи хәстәликләриндә олдугча јахшы мүаличәви нәтичә верир.

Халг тәбабәтиндә хурма мејвәләриндән мүхтәлиф мә'лумат һазырланараг онлардан чох кениш истифадә олунур. Мәсәлән, Ләнкәран рајонунда хурмадан «дошаб» вә ја «бәкмәз» һазырлајыб ондан үмуми зәифликдә, тиреотоксикозда, ур (зоб) хәстәлијинин мүаличәсиндә истифадә едирләр.

Хурмадан вә онун мејвәсинин ширәсиндән өскүрәјә гаршы синәјумшалдычы вә илтиһабы арадан галдырычы дәрман кими, еләчә дә дәри хәстәликләриндә истифадә олунур.

Истифадә гајдасы — Мејвәләри тохумларындан ајырдыгдан сонра доғрајыб хырдалајыр, сонра тәнзифә јахыб јаранын үстүнә гојараг сарыјырлар. Мејвәләрин јумшаг һиссәләрини шәкәрлә бир јердә һәвәнкдәстәдә әзиб гарышдырыр, үзәринә јумурта сарысы әлавә едиб, гарышдыраpаг күтлә шәклинә саландан сонра ондан јаныг мәлһәми кими истифадә едирләр.

Галханабәнзәр вәзи хәстәликләриндә күндә бир нечә хурма мејвәсини јејир, јахуд онун ширәсини ичирләр.

Јухарыда көстәриләнләрдән ајдын олур ки, хурма ән фајдалы гида мәһсулу олмагла јанашы ејни заманда сәмәрәли дәрман биткисидир.

ГӘШӘНК ВАХТСЫЗЧИЧӘК— Colchieum speciosum Ster —БЕЗВРЕМЕННИК ВЕЛИКОЛЕПНЫЙ

Вахтсызчичәк отунун соғанағыны гурудуб хырдаландан сонра 1 чај гашығы јарым литр суда дәмләјиб, һидропсда, сарылыгда, көјөскүрәкдә, үрәк зәифлијиндән баш верән тәнкнәфәсликдә, кәскин вә хроники ревматизмдә дахилә гәбул едирләр.

Вахтсызчичәјин соғанағынын спиртли чыхарышы

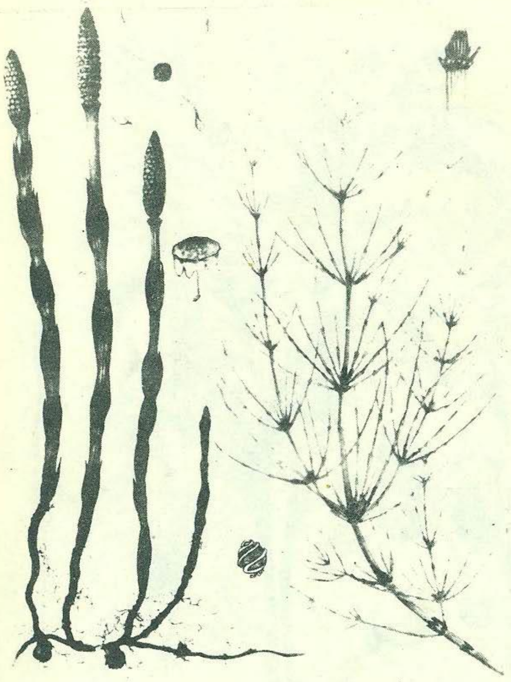

Гатыргуіругу.

Гафгаз ханымот

ојнагларын ревматизминдә, подаграда вә невралкијада ағрыкәсичи маддә кими харичә ишләдилир.

Вахтсызчичәкдән алынан колхисин вә колхамин препаратлары ган хәстәлијиндә, хүсусилә хроники лејкозларда, еләчә дә дәри хәрчәнкиндә истифадә едилир.

ГЫЗЫЛАҒАЧ—Alnus Gaerth.—ОЛЬХА

Азәрбајчанда гызылағач Ләнкәран—Астара зонасында кениш јајылмышдыр.

Дәрман мәгсәдилә гызылағачын гурудулмуш мејвәләринин сулу биширмәсини мә'дә-бағырсаг хәстәликләриндә (кәскин ағрыларда, ентеритләрдә, колитләрдә, дизентеријада) антисептик вә дезинфексијаедичи дәрман кими гәбул едирләр. Јарпагларынын дәмләмәси ревматизмдә ишләдилир.

Истифадә гајдасы — биткинин гурудулмуш мејвәләриндән 8 г 2 стәкан гајнар суда 1—2 саатын мүддәтиндә дәмләјиб күндә 3—4 дәфә, һәр дәфә 1/2 стәкан ичирләр.

ГЫЗЫЛЧӘТИР—Centaurium Gilib. —ЗОЛОТОТЫСЯЧНИК

Гызылчәтир Азәрбајчанын дағ-чәмәнликләриндә даһа чох јајылыб. Битки чичәк ачан дөврдә топланыр. Онун јерүстү һиссәсини чин вә ја орагла топлајыб ачыг һавада гурудур, сонра шүшә банкаларда вә ја кағыз торбаларда сахлајырлар. Бу гајда илә тәдарүк едилән гызылчәтирдән бир нечә дәрман формасы (сулу дәмләмә, тинктура, екстракт вә с.) һазырлајыб хроники мә'дә-бағырсаг хәстәликләриндә иштаһаартырычы, һәзм просесини јахшылашдырычы дәрман кими истифадә едирләр. Гызылчәтирин дәмләмәси мә'дә гычгырмасынын гаршысыны алыр, мә'дәнин туршулуғуну нормаллашдырыр. Бундан әлавә, гызылчәтир отундан шәкәр хәстәлијиндә, ганазлығында, өд кисәсинин илтиһабында да истифадә олунур.

Истифадә гајдасы — биткинин гурудулмуш вә хыр-

даланмыш отундан 2 чај гашығы 1 стәкан гајнар суда 10 дәгигә дәмләјир вә јемәкдән јарым саат габаг күндә 2 дәфә, һәр дәфә 1/2 стәкан ичирләр.

ГЫЗЧИЧӘЈИ —Bellis L.—МАРГАРИТКА

Азәрбајчанда бу биткинин 2 нөвү јајылыб.

Гызчичәјинин јарпагларыны чичәкләрилә бир вахтда јај фәслиндә топлајыб ачыг гуру һавада гурудараг дәмләјир вә ағ чијәр вәрәминдә гәбул едирләр. Гызчичәјинин дәмләмәси ејни заманда организмдә маддәләр мүбадиләсинин кедишини јахшылашдырыр.

Истифадә гајдасы — биткинин гурудулмуш јарпаг вә чичәкләриндән 2 чај гашығы 1 стәкан гајнар суда 30—40 дәгигә дәмләјир, күндә 2 дәфә, һәр дәфә 1/2 стәкан гәбул едирләр.

ГЫРМЫЗЫБАШ—Polygonum persicaria L. —ГОРЕЦ ПОЧЕЧУЙНЫЙ

Биткинин гурудулмуш отундан чај дәмләјиб ушаглыг ганахмаларында вә бабасилдә ганкәсичи дәрман кими ичирләр. Гурудулмуш отундан һазырланан спиртли екстракт спастик вә атоник гәбизликдә гәбул олунур. Еләчә дә бөјрәк-сидик јоллары хәстәликләриндә сидикговучу дәрман кими ишләдилир. Бундан әлавә гырмызыбаш отундан тәпитмә формада бабасилдә вә диш дибинин илтиһабында истифадә олунур.

Истифадә гајдасы — биткинин гурудулмуш отундан 1 чај гашығы көтүрүб 1 стәкан гајнар суда, 30—40 дәгигә мүддәтиндә дәмләјирләр, сонра сүзүб јемәкдән габаг күндә 3—4 дәфә хөрәк гашығы илә хәстәјә верирләр.

ГЫРМЫЗЫ ИСТИОТ (ГЫРМЫЗЫ БИБӘР)—Capsicum annuum L.—ПЕРЕЦ КРАСНЫЙ

Гырмызы истиот гәдимдән бечәрилән биткидир. Онун гурудулмуш мејвәләринин тинктурасындан дамчы һалында иштаһаартырычы, һәзми јахшылашдырычы дәр-

Гызылағач.

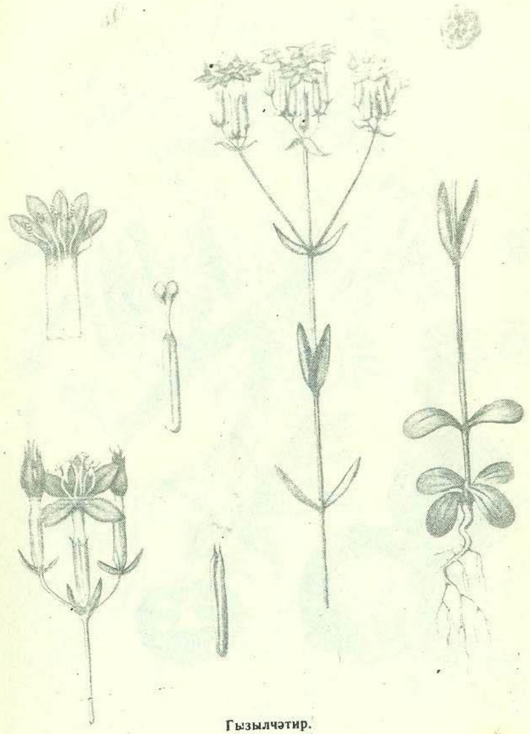

Гызылчәтир.

ман кими истифадә едилир. Мејвәләри С витамини илә, тохумлары исә пијли јағла чох зәнкиндир.

Истифадә гајдасы — гурудулмуш мејвәләринин тинктурасындан јемәкдән 10—15 дәгигә габаг, һәр дәфә 10—12 дамчы күндә 3 дәфә гәбул едирләр.

ГЫРХБУҒУМ— Fagopyrum Moench —ГРЕЧИХА

Гырхбуғум оту флавоноид гликозидли биткиләрдәндир. Тәркибиндә кверсетин, һиперозид, авикуларын вә с. вардыр. Онун јерүстү һиссәсиндән истифадә едилир. Гурудулмуш отундан дәмләмә һазырлајыб ганкәсичи вә ган тәзјигини азалдычы дәрман кими истифадә едирләр. Гырхбуғум сидикговучу тә'сирә дә маликдир.

Истифадә гајдасы — биткинин гурудулмуш отундан 3 чај гашығы 2 стәкан гајнар суда 40—50 дәгигә дәмләјиб јемәкдән әввәл күндә 4 дәфә, һәр дәфә 1/2 стәкан ичирләр.

ГЫЖЫ— Nasturtium —ЖЕРУХА ЛЕКАРСТВЕННАЯ

Азәрбајчанда анчаг бир нөвү—дәрман гыжысы — Nasturtium officinale јајылмышдыр.

Чохиллик от биткиси олуб, чылпаг, шырымлы јерүстү көвдәјә маликдир. Јарпаглары нөвбә илә јерләшир, саплаглы вә кәсик-кәсикдир. Чичәкләри хырда, ағ рәнкдәдир. Мејвәси гындан ибарәтдир, тохумлары хырдадыр.

Битки мај-ијун ајларында чичәкләјир, мејвәләри ијул-августда јетишир.

Дәрман мәгсәдилә гыжынын јерүстү һиссәсиндән истифадә олунур. Јерүстү һиссәси хошакәлән ароматик ијә маликдир. Тәркибиндә 0,09%-ә гәдәр ефир јағы олан гликозид вардыр. Ефир јағынын тәркибинин әсас һиссәсини фенилетил хардал јағы тәшкил едир. Гыжы отунда ән гијмәтли тәркиб һиссә јоддур. Гурудулмуш отунда 0,4—0,5 мг% јод вардыр.

Гыжынын тохумларында 24%-ә гәдәр гурудучу хассәјә малик олан пијли јағ да мүәјјән едилмишдир. Елми

тәбабәтдә гыжы отундан сулу бишмирмә, дуру вә гуру екстракт формаларында јодтәркибли препарат кими атеросклерозда вә галханабәнзәр вәзи хәстәликләриндә истифадә едилир. Халг тәбабәтиндә тәзә дәрилмиш отунун ширәсиндән шәкәр хәстәлијиндә гәбул едирләр.

ГОЗ АҒАЧЫ — Juglans regia L. —ОРЕХ ГРЕЦКИЙ

Азәрбајчанда гоз ағачы чох гәдимдән бечәрилир вә ондан кениш истифадә едилир.

Гоз ағачынын мејвәләриндән даһа чох истифадә олунур. Һәлә там јетишмәмиш мејвәләринин үст гатында 50—10 мг% С витамини вардыр. Јетишмәмиш јашыл мејвәләриндән консерв заводларында С витамини концентраты һазырланыр. Гурудулмуш јарпагларыны дәмләјиб синир системи фәалијјәтини тонусландырычы вә дәри хәстәликләриндә јарасағалдычы дәрман кими истифадә олунур.

Истифадә гајдасы —гурудулмуш јарпагларындан 3 чај гашығы 2 стәкан гајнар суда дәмләјиб күндә 3—4 дәфә, һәр дәфәдә 1/2 стәкан ичирләр.

ГУРДОТУ— Linaria Mill. —ЛЬНЯНКА

Азәрбајчанда бу биткинин 17 нөвү јајылыб.

Дәрман мәгсәдилә онун јерүстү һиссәләриндән истифадә едилир. Биткини чичәк ачан дөврдә топлајыб ачыггуру һавада гурудурлар, сонра хырда-хырда доғрајыб кағыз торбаларда сахлајырлар. Гурудулмуш битки материалыны дәмләјиб сарылыгда, өд јоллары хәстәлијиндә, бөјрәк-сидик јоллары илтиһабында, еләчә дә гәбизликдә истифадә едирләр. Гурдотунун дуру спиртли екстракты бабасил хәстәлијиндә тәтбиг едилир.

Истифадә гајдасы — биткинин гурудулмуш вә хырдаланмыш отундан 1 хөрәк гашығы 1 стәкан гајнар суда дәмләјиб күндә 3—4 дәфә хөрәк гашығы илә гәбул едирләр, дуру спиртли екстрактындан исә күндә 3 дәфә, һәр дәфә дә 1 чај гашығы гәбул олунур.

Гоз ағачы.

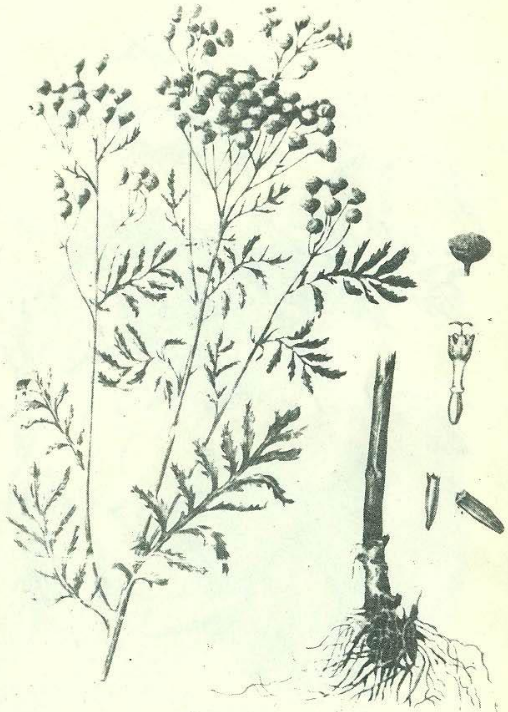

Дағтәрхуну.

ДАҒТӘРХУНУ —Fanacetum L. —ПИЖМА

Дағтәрхуну Азәрбајчанда кениш јајылмышдыр.

Биткинин гурудулмуш чичәкләриндән дәмләмә һазырлајыб гурдговучу (кирдә гурдлара гаршы) маддә кими ишләдирләр. Бу мәгсәдлә чичәкләринин порошокундан да истифадә олунур.

Истифадә гајдасы — 10 г гурудулмуш чичәкләриндән 1 стәкан гајнар суда дәмләдикдән сонра сојудуб күндә 3 дәфә, һәр дәфә 2 хөрәк гашығы гәбул едирләр.

ДАҒТУРПУ (ИСИТМӘОТУ— Erusimum L. —ЖЕЛТУШНИК

Азәрбајчанда 20 нөвү јајылыб, онлардан тиббдә ән чох истифадә олунаны боз дағтурпудур. (Ersimum canescens).

Дағтурпу бир-ики вә ја чохиллик от биткиси олуб, бүтөв, әксәр һалда бүкүлү, диш-диш, нөвбә илә дүзүлмүш јарпаглара маликдир. Чичәкләри сарыдыр, надир һалда көј вә ја бәнөвшәјидир. Мејвәси хәткеш, силиндрик вә ја дөрдкүнч гындан ибарәтдир. Тохумлары хырдадыр, бир чәркәдә јерләшир.

Боз дағтурпу отунда вә тохумларында 0,2—1% үрәк гликозиди — еризимин вардыр.

Боз дағтурпунда еризиминлә јанашы, башга үрәк гликозидләри дә тапылмышдыр ки, бунлардан тибби әһәмијјәтинә көрә ән мүһүмү еризимиозиддир. Боз дағтурпу тохумларында көстәрилән гликозидләрдән башга 30—40% пијли јағ да вардыр.

Халг тәбабәтиндә дағтурпунун мүхтәлиф нөвләриндән чај кими дәмләјиб, үрәк ағрысында, еләчә дә тәнәффүс јоллары хәстәликләриндә бәлғәмкәтиричи маддә кими ишләдилир.

ДАҒЧӘТИРИ— Peucedanum L. —ГОРИЧНИК

Бу биткинин Азәрбајчанда 6 нөвүнә раст кәлинир. Дағчәтири Азәрбајчанын дағ јамачларында вә чәмәнликләриндә кениш јајылыб. Онун көкләриндән биширмә һазырлајыб, бир сыра хәстәликләрдә (епилепсијада, гуру өскүрәкдә, бронхитдә, бронхиал астмада, јухусузлугда, ревматизмдә) истифадә едирләр.

Дағчәтири кимјәви тәркибчә кумаринләрлә зәнкин биткиләрә аиддир.

Истифадә гајдасы — биткинин гурудулмуш вә хырдаланмыш көкләриндән 1 чај гашығы 2 стәкан суда 1—2 саатын мүддәтиндә дәмләјиб сүзүр, јемәкдән 10—15 дәгигә габаг күндә 3—4 дәфә, һәр дәфә 2 стәкан гәбул едирләр.

ДАЗЫОТУ— Hypericum perforatum L. —ЗВЕРОБОЙ ОБЫКНОВЕННЫЙ

Азәрбајчанда бу биткинин еһтијаты бөјүкдүр.

Дазыоту чичәк ачан дөврдә топланылыр, ачыг-гуру һавада гурудулур, сонра ондан дәмләмә формасында мә'дә-бағырсаг, гарачијәр, бөјрәк вә сидик јоллары хәстәликләриндә, еләчә дә јаныгларда јарасағалдычы кими, бағырсаг позғунлуғунда исә исһала вә дизентеријаја гаршы истифадә едирләр.

Истифадә гајдасы — биткинин гурудулмуш вә хырдаланмыш отундан бир стәкан гајнар суда 30—40 дәгигә дәмләјир, јемәкдән сонра хөрәк гашығы илә күндә 3—4 дәфә гәбул едирләр.

ДАЛАМАЗ— Laminm L.—Яснотка —(КРАПИВА ГЛУХАЯ)

Азәрбајчанын әксәр рајонларында, хүсусилә дағ-мешә зоналарында даламаз чох кениш јајылыб. Дәрман мәгсәдилә биткинин јарпагларындан вә чичәкләриндән истифадә едилир. Битки там чичәкләјәндә топланыр, гуру һавалы јердә сәриб гурудулур, сонра кағыз торбаларда сахланылыр.

Даламаз витаминләрлә зәнкин биткидир. Тәркибиндә каротин, C, B_1, B_2, K витаминләри вә үзви туршулар, ашы маддәләри вә с. вардыр.

Дамоту.

Дәвәдабаны

Халг тәбабәтиндә гурудулмуш чичәкләриндән вә отундан чај дәмләјиб үмуми зәифликдә, ган азлығында, бөјрәк вә сидик јоллары хәстәликләриндә, елә дә мә'дә-бағырсагларын илтиһабында илтиһабы арадангалдырычы вә ағрыкәсичи дәрман кими ишләдирләр.

Истифадә гајдасы — биткинин гурудулмуш чичәкләриндән вә ја отундан 2 хөрәк гашығы 2 стәкан гајнар суда 20—30 дәгигә дәмләјиб күндә 4 дәфә, һәр дәфә 1/2 стәкан гәбул едирләр.

ДАМОТУ— Leunurus L. —ПУСТЫРНИК

Дамотунун јерүстү һиссәсини чичәк ачан дөврдә топлајыр, гуру һавада гурудур, сонра ондан сулу дәмләмә вә тинктура һазырлајараг онлары үрәк-дамар неврозларында, һипертонијада вә үрәк зәифлијиндә гәбул едирләр:

Истифадә гајдасы — гурудулуб хырдаланмыш дамотундан 1 хөрәк гашығы 2 стәкан суда 30—40 дәгигә дәмләдикдән сонра күндә 3—4 дәфә, һәр дәфә 1/2 стәкан ичирләр. Дамотундан 1:5 нисбәтиндә һазырланмыш тинктура күндә 3 дәфә, һәр дәфә 30—40 дамчы гәбул олунур.

ДАНАЈА— Danaë —ДАНАЯ

Азәрбајчанда 1 нөвү—будаглы данаја јајылмышдыр.

Данаја һәмишәјашыл, 0,5—1 м һүндүрлүкдә, һоризонтал истигамәтли, көдәк көкүмсов көвдәјә малик кол биткисидир. Јарпаглары сејрәкдир.

Чичәкләри хырда олуб, салхымвари јерләшмишдир. Мејвәси гырмызы рәнкли, шаршәкилли киләмејвәдир. Битки мај-ијун ајларында чичәкләјир, мејвәси сентјабр—октјабрда јетишир.

Дәрман мәгсәдилә јарпагларындан истифадә олунур. Данајанын јарпагларында алкалоидләр (0,05%), ашы маддәләри (2%), гатранлы маддәләр (7,4%), шәкәрләр

(һидролизә гәдәр 4,47%, һидролиздән сонра 8,8%), үзви туршулар, 0,7%, С витамини 135—150 мг% вардыр.

Халг тәбабәтиндә јарпагларындан чај кими дәмләјиб, зәриф ишләтмә дәрманы кими(сәна јарпағынын әвәзинә) истифадә едилир. Бундан әлавә, дәмләмәсиндән бөјрәк хәстәликләриндә сидикговучу дәрман кими дә истифадә олунур.

ДӘВӘДАБАНЫ (ӨКЕЈ АНА БИТКИСИ) —Fus ilago —МАТЬ-МАЧЕХА

Дәвәдабаны Азәрбајчанда кениш јајылыб. Республиканын дағ-мешә рајонларында еһтијаты бөјүкдүр.

Гурудулмуш јарпагларынын сулу дәмләмәси сојугдәјмәдән баш вермиш тәнәффүс јоллары хәстәликләриндә, өскүрәкдә, бронхиал астмада дахилә гәбул едилир. Јарпагларыны елә дә вена дамарларынын илтиһабында, дәри хәстәликләриндә харичә ишләдирләр. Халг арасында дәвәдабаны јарпагларыны кичиткан јарпаглары илә бир јердә дәмләјиб баш түкүнү мөһкәмләтмәк үчүн ишләдирләр.

Истифадә гајдасы — биткинин гурудулмуш вә хырдалашмыш јарпагларындан 2—3 хөрәк гашығы 2 стәкан суда дәмләјиб, күндә 3 дәфә, һәр дәфә 1/2 стәкан ичирләр.

ДӘВӘТИКАНЫ— Alhagi pseudalhagi —ВЕРБЛЮЖЬЯ КОЛЮЧКА

Чохиллик тиканлы от биткиси олуб, узун көкләрә маликдир. Јарпаглары узунсов-лансетшәкиллидир. Чичәкләри сејрәк салхымвари чичәк групуна топлашмышдыр, чәһрајы рәнкдәдир. Мејвәси чылпаг, тәсбеһвари пахладан ибарәтдир. Көкләриндә 0,17%-ә гәдәр алкалоид, азча ашы маддәләри, 0,65% пијли јағ, 5%-ә гәдәр гатранлы маддәләр, 2,6% үзви туршулар вә с. мүәјјән едилмишдир. Јерүстү һиссәсиндә (отунда) 8,2% ашы маддәләри, 0,83% ефир јағы, каротиноидләр, 500 мг %-ә гәдәр аскорбин туршусу тапылмышдыр.

Дәвәтиканынын көкләриндән һазырланан сулу дәмләмә вә биширмә сидикговучу, өдговучу, бүзүшдүрүчү вә

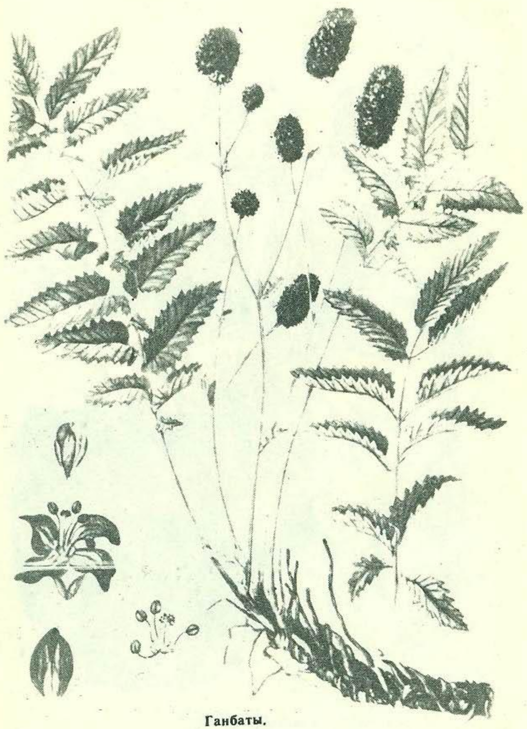

Ганбаты.

Кулхэтми.

ганкәсичи тә'сирә маликдир. Одур ки, һәмин дәрманлардан өд јоллары вә сидик јоллары хәстәликләринин мүаличәсиндә истифадә етмәк олар.

Халг тәбабәтиндә биткинин јарпагларындан, чичәкләриндән вә чаван будагларындан чај һазырлајыб, сојугдәјмәләрдә вә сидикговучу кими; көкләриндән, чичәк вә мејвәләриндән сулу биширмә һазырлајыб исһала вә дизентеријаја гаршы истифадә едирләр.

Чичәкләриндән арагда чыхарыш һазырлајыб «дәвәтиканы арағы» ады илә исһала гаршы дахилә гәбул едирләр.

ДӘЛИБӘНК — Datura stramonium L. —ДУРМАН ОБЫКНОВЕННЫЙ

Дәлибәнк тәркибиндә алкалоидләр олан зәһәрли биткидир. Бу биткинин јарпағы спазмолитик тә'сирә маликдир. Тәркибиндә һиоссиамин вә атропин алкалоидләри вардыр. Мүаличәви дозада синир системинә сакитләшдиричи тә'сир көстәрир. Она көрә дә биткинин јарпагларыны чај кими дәмләјәрәк тәнкнәфәсликдә, бронхиал астмада вә көј өскүрәкдә исти бухарыны бурунла сорурлар. Бундан әлавә, дәлибәнкин гурудулмуш јарпагларыны бронхиал астма хәстәлијиндә папирос формасында чәкирләр.

Истифадә гајдасы — биткинин гурудулмуш јарпагларындан 20 г 200 мл суда дәмләјиб исти бухары илә 10—15 дәгигә нәфәс алырлар вә јахуд да дәмләмәсиндән 2 дамчы 2 хөрәк гашығы суја гарышдырыб ичирләр.

ДӘЛИЧӘТӘНӘ — Datisca cannabina —ДАТИСКА КОНОПЛЕВАЯ

Азәрбајчанда 1 нөвү јајылыб. Чохиллик, чылпаг јерүстү көвдәли биткидир. Јарпаглары ири бармаг шәклиндәдир. Чичәкләри јарпагларын голтуғунда салхымвари формада јерләшир. Чичәк касачығы боручугваридир, мејвәси узунсов-овал формасында, чохтохумлу гу-

тучугдан ибарәтдир. Тохумлары хырда, гырмызы-гонур рәнкдәдир. Битки мај-ијун ајларында чичәкләјир, мејвәси августда јетишир.

Дәрман мәгсәдилә тохумларындан истифадә олунур. Тохумларында алкалоидләр (1%-ә гәдәр), гликозиддатиссин, пијли јағ (33,47%) мүәјјән едилмишдир.

Халг тәбабәтиндә тохумларындан сулу биширмә һазырлајыб, гурдговучу дәрман кими гәбул едирләр.

Истифадә гајдасы — биткинин тохумларыны әзиб порошок һалына салыр, сонра ондан 1 чај гашығы бир стәкан исти суја гарышдырыб ичирләр.

ДӘРКҮЛ (ИТБУРНУ) — Rosa canina —ШИПОВНИК (РОЗА СОБАЧЬЯ)

Азәрбајчанда дәркүлүн 54 нөвү јајылыб. Бунларын мејвәләриндән чохдан бәри халг тәбабәтиндә истифадә едилир. Дәркүлүн мејвәләриндән елми тәбабәтдә дә кениш истифадә олунур.

Дәркүлүн мејвәләри витаминләрлә, хүсусилә С витамини илә олдугча зәнкин тәбии хаммалдыр. Онун бә'зи нөвләриндә (мәсәлән, дарчынабәнзәр, даһур вә с.) С витамининин мигдары 5—6 фаизә гәдәрдир. Дәркүлүн мејвәләриндә С витамини илә јанашы каротин, B_1, B_2, Р, К витаминләри, алма вә лимон туршулары, шәкәр, флавоноидли маддәләр дә вардыр. Одур ки, дәркүл мејвәләриндән дәмләмә һазырлајыб авитаминоз хәстәликләриндә (скорбут, бери-бери вә с.), еләчә дә гара чијәр вә өд јоллары хәстәликләриндә, үмуми зәифликдә, ганазлығында гәбул етмәк фајдалыдыр.

Дәркүлүн мејвәләринин чајы шәкәр диабетиндә дә хејирлидир. Мүасир тәбабәтдә дәркүл мејвәләриндән дәмләмә, консентрат, мүрәббә, шәрбәт формасында, еләчә дә өдговучу холосас препараты шәклиндә кениш истифадә едилир. Мејвәләринин тохумларындан пијли јағ алыныр вә дәри хәстәликләриндә, хүсусилә екземада јарасағалдычы дәрман кими ишләдилир.

Истифадә гајдасы — биткинин гурудулмуш мејвәләриндән 60—70 әдәд дәм чајникинә јерләшдирир, сонра үзәринә 1/2 литр гајнар су әлавә едиб 1—2 саат дәм-

Ҝүлүмбаһар.

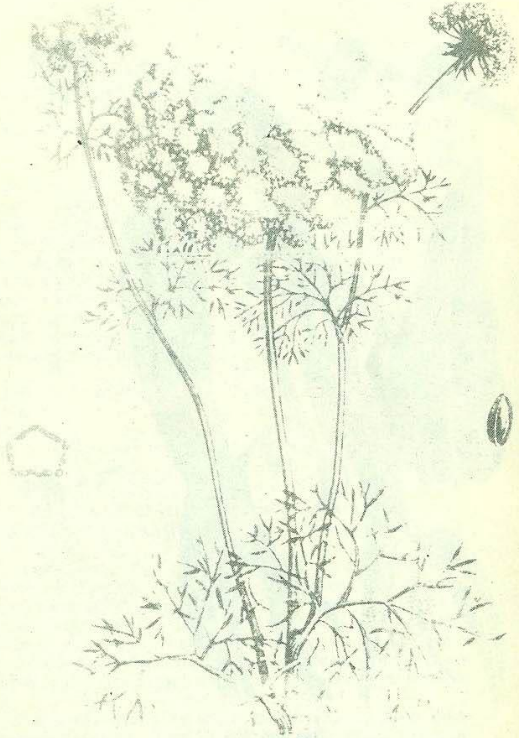

Дишгуртдијан.

ләјирләр. Бу гајда үзрә һазырланан дәркүл чајындан күндә 2—3 дәфә, һәр дәфә 1 стәкан ичирләр. Ушаглара һәр дәфә јарым стәкан верилир.

ДӘРМАН АЧЫГОВУҒУ—Taraxacum officinal L. —ОДУВАНЧИК ЛЕКАРСТВЕННЫЙ

Ачыговуг биткиси Азәрбајҹанда чох кениш јајылмышдыр.

Биткинин көкләриндән истифадә олунур. Көкләрини пајызда топлајыр, јујуб тәмизләјир вә ачыг, гуру һавада гурудурлар. Көкләринин биширмәси һәзм просесини јахшылашдырыр, иштаһаны артырыр, маддәләр мүбадиләсинин кедишини тәнзим едир. Она көрә дә гурудулмуш көкләриндән хроники мә'дә-бағырсаг хәстәликләриндә сулу биширмә вә дәмләмә формасында дахилә гәбул олунур. Јарпагларынын дәмләмәсини ел арасында илан зәһәринә гаршы ишләдирләр.

Истифадә гајдасы — биткинин гурудулуб хырдаланмыш көкләриндән 1 хөрәк гашығы 2 стәкан гајнар суда 30—40 дәгигә дәмләјәндән сонра јемәкдән 10—15 дәгигә габаг күндә 4 дәфә, һәр дәфә 1/2 стәкан гәбул едирләр.

ДӘРМАН БӘДРӘНЧИ—Melissa officinalis L. —МЕЛИССА ЛЕКАРСТВЕННАЯ

Дәрман бәдрәнчи Азәрбајҹанын дағ-мешә рајонларында чох кениш јајылыб. Республикада еһтијаты бөјүкдүр.

Бәдрәнч тәркибиндә ефир јағы олан биткидир. О, ағрыкәсичи, сакитләшдиричи вә гычолманын гаршысыны алычы тә'сирә маликдир. Бәдрәнчин гурудулмуш отунун сулу дәмләмәси һәзм органларынын фәалијјәтини артырыр, тәнәффүс јолларынын илтиһабыны арадан галдырыр. Дәмләмәсиндән үрәк неврозунда сакитләшдиричи вә јухусузлуғун гаршысыны алычы дәрман кими истифадә едилир.

Истифадә гајдасы — биткинин гурудулмуш отундан 2 хөрәк гашығы 2 стәкан гајнар суда 30—40 дәгигә дәмләјиб күндә 2 дәфә, һәр дәфә 1 стәкан ичирләр.

ДӘРМАН БУЛАГОТУ— Veronica officinalis L. —ВЕРОНИКА ЛЕКАРСТВЕННАЯ

Булаготунун гурудулмуш отунун дәмләмәсиндән бронхитдә, бронхиал астмада, гуру өскүрәкдә, мә'дә-бағырсаг трактынын илтиһабында, еләчә дә бөјрәк вә сидик кисәси хәстәликләриндә истифадә едирләр. Булаготуну илан зәһәринә гаршы да ишләдирләр.

Истифадә гајдасы — биткинин гурудулмуш вә хырдаланмыш отундан 2 чај гашығы 2 стәкан суда јарым саат дәмләјиб сүзәрәк јемәкдән бир саат сонра күндә 4 дәфә, һәр дәфә јарым стәкан ичирләр.

ДӘРМАН ГАНБАТЫ—Sanguisorba officinalis L. —КРОВОХЛЕБКА ЛЕКАРСТВЕННАЯ

Азәрбајҹанда дәрман ганбаты биткиси кениш јајылмышдыр. Дәрман мәгсәдилә көкләриндән вә көкүмсов көвдәсиндән истифадә едилир. Пајыз фәслиндә топлајыб гурудулмуш көкләриндән сулу биширмә-дәмләмә һазырлајараг гарын ағрысында, исһалда, дизентеријада—бүзүшдүрүҹү вә бактерисид, еләчә дә бабасилдә ганкәсичи вә илтиһабы арадан галдырычы дәрман кими ишләдирләр. Бундан әлавә, көкүндән һазырланмыш дәмләмәсилә ағызын, диш әтинин вә боғазын илтиһабында гаргара едирләр.

Истифадә гајдасы — биткинин хырдаланмыш гуру көкләриндән 1 хөрәк гашығы 1 стәкан суда 1—2 саат дәмләјиб сүзүр вә јемәкдән әввәл күндә 4—5 дәфә, һәр дәфә 1 хөрәк гашығы гәбул едирләр. Гурудулмуш көкүмсов көвдәсиндән 10 г 200 мл суда 1 саатын мүддәтиндә дәмләнәрәк сојудуб сүзүлүр вә бунунла күндә 5—6 дәфә ағыз-боғаз гаргара едилир.

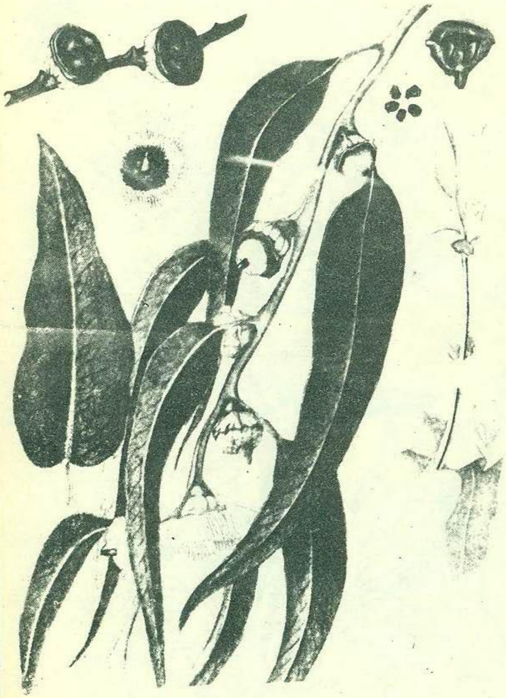

Евкалипт.

Истифадә гајдасы — Солмазчичәјин гурудулмуш вә хырдаланмыш чичәк сәбәтләриндән 1 хөрәк гашығы көтүрүб 2 стәкан гајнар суда јарым саатын мүддәтиндә дәмләјиб сүзүрләр. Алынан дәмләмәдән күндә 3 дәфә, һәр дәфә јарым стәкан гәбул едирләр.

ГАФГАЗ ХАНЫМОТУ—Atropa caucasica Kreyer —КРАСАВКА КАВКАЗСКАЯ

Ханымотунун гурудулмуш јарпагларындан тинктура һазырлајыб бөјрәк коликасында, мә'дә хорасында ағрыкәсичи вә спазмы арадан галдырычы дәрман кими, еләчә дә морфиндән вә зәһәрли көбәләкләрдән зәһәрләнмә заманы әкс зәһәр кими истифадә олунур. Бундан әлавә, ханымоту јарпагларындан алынан атропин алкалоидиндән—атропинсулфат препараты шәклиндә көз хәстәликләриндә, мә'дә хорасында, холесиститләрдә, сидик јоллары даш хәстәлијиндә, бөјрәк коликасында, бағырсаг спазмасында сакитләшдиричи вә спазмалитик дәрман кими кениш истифадә едирләр. Гурудулмуш ханымоту јарпағынын порошоку бронхиал астма хәстәлијиндә «асматол» ады илә дә ишләдилир.

Истифадә гајдасы — гурудулмуш ханымоту јарпағынын порошокундан 0,01—0,02 г күндә 2—3 дәфә дахилә гәбул едирләр. Јарпағын тәзә ширәси күндә 2 дәфә, һәр дәфә 5—10 дамчы гәбул олунур.

ГАФГАЗ АЛЫШАНЫ—Dictamnus caucasicus —ЯСЕНЕЦ КАВКАЗСКИЙ

Азәрбајчанда бир нөвү јабаны һалда јајылмышдыр. 50—80 см һүндүрлүкдә дүз дуран, шырымлы јерүстү көвдәјә малик чохиллик биткидир. Јарпаглары узунсовеллипс формададыр. Чичәкләри көјтәһәр-чәһрајы рәнкдә олуб, узун чичәк оху үзәриндә салхымвари чичәк групуна топлашмышлар. Мејвәси бешкөзлү гутучугдан ибарәтдир, тохумлары парлаг, гара-бәнөвшәји рәнкдәдир.

Битки мај-ијун ајларында чичәкләјир, мејвәси ијулавгустда јетишир. Дәрман мәгсәдилә јерүстү һиссәсин-

ДӘРМАН ГЫЖЫ—Aspidium filix mas Siv —ПАПОРОТНИК МУЖСКОЙ

Азәрбајчанда һәмин биткинин 1 нөвү јајылыб.

Гыжынын тәзә дәрилмиш чаван јарпагларындан салат кими истифадә едилир. Тәзә дәрилмиш јарпагларынын дәмләмәси вә ширәси ганазлығында, бөјрәк вә сидик јолларында мөвчуд олан дашларда, елэчә дә илтиһаб әлејһинә чох фајдалыдыр.

Истифадә гајдасы — биткинин јарпагларындан һазырланмыш тәзә ширәдән күндә 3 дәфә, һәр дәфә 1 чај гашығы гәбул едирләр вә јахуд тәзә топланмыш јарпагларындан 20—30 г көтүрүб 1 л гајнар суда дәмләјир, ганкәсичи дәрман кими күндә 3 дәфә, һәр дәфә 1 стәкан ичирләр.

ДӘРМАН ГУШҮЗҮМҮ— Asparagus officinalis L. —СПАРЖА ЛЕКАРСТВЕННАЯ

Азәрбајчанда гушүзүмүнүн 7 нөвү јајылыб. Биткинин гурудулмуш көкләриндән һазырланан биширмә вә дәмләмәдән ревматизмдә, сидик јолларынын илтиһабында, үрәк ағрысында, епилепсијада истифадә олунур.

Истифадә гајдасы — гушүзүмүнүн гурудулмуш вә хырдаланмыш көкләриндән 3 чај гашығы 1 стәкан суда 1—2 саат дәмләјәрәк сүздүкдән сонра күндә 3 дәфә 1—2 хөрәк гашығы ичирләр.

ДӘРМАН МИНАЧИЧӘЈИ—Verbena officinalis L. —ВЕРБЕНКА ЛЕКАРСТВЕННАЯ

Азәрбајчанда 2 нөвү јајылыб. Тиббдә бир нөвүндән истифадә едилир.

Бир вә ја чохиллик от биткисидир. Көдәк енли саплаглы јарпаглары вә узун сүнбүлвари чичәк групуна топлашмыш ачыг бәнөвшәји хырда чичәкләри вар. Мејвәси 4 фындыгчадан ибарәт олуб, тутучуг ичәрисиндә јерләшир. Битки ијун-август ајларында чичәкләјир, мејвәси август-сентјабрда јетишир.

Дәрман мәгсәдилә јерүстү һиссәсиндән битки чичәк ачанда топлајыб, ачыг һавада гурудандан сонра истифадә едилир.

Миначичәјин бүтүн һиссәләриндә зәһәрли хассәли веребеналин вә вербинин гликозидләри тапылмышдыр. Бундан әлавә тәркибиндә камфора ији верән ефир јағы, сапонинләр, ачы маддәләр вә ашы маддәләри мүәјјән едилмишдир.

Халг тәбабәтиндә гурудулмуш отундан чај кими дәмләјиб, гарачијәр хәстәликләриндә, ган азлығында ағрыкәсичи дәрман кими гәбул едирләр. Бундан әлавә отундан кәрә јағында мәлһәм һазырлајыб, дәри хәстәликләриндә (готурлугда) ишләдирләр.

ДӘРМАН КӨПӘКДИЛИ— Cynoglossum officinale —ЧЕРНОКОРЕНЬ ЛЕКАРСТВЕННЫЙ

Азәрбајчанда көпәкдилинин 4 нөвү вардыр. Икииллик от биткиси олуб, түнд-гонур рәнкли мил көкләрә вә сыхјарпаглы шырымлы көвдәјә маликдир. Јарпаглары ири вә бозтәһәрдир. Чичәкләри гырмызы-көј рәнкдәдир. гыврым сүпүркәвари чичәк групуна аиддир. Мејвәси енли-јумуртавари олуб фындыгчыгдан ибарәтдир. Битки мај—ијун ајларында чичәк ачыр, ијул ајында исә мејвә верир.

Дәрман мәгсәдилә көкләриндән истифадә олунур. Көкләрини пајыз фәслиндә топлајыр, сојуг су илә јујуб тәмизләјир, сонра ачыг көлкәли гуру һавада гурудурлар.

Көкләриндә вә мејвәләриндә 0,12—0,39%-ә гәдәр алкалоид, синоглозсоидин адлы ачы маддә, бојајычы маддәләр, 0,1%-ә гәдәр ефир јағы, холин вә гатран тапылмышдыр. Тохумларында 40%-ә гәдәр пијли јағ вардыр. Битки зәһәрлидир.

Халг тәбабәтиндә дәрман көпәкдилинин көкләриндән вә јерүстү һиссәләриндән сулу дәмләмә вә биширмә формасында мә'дә-бағырсаг хәстәликләриндә исһала гаршы ағрыкәсичи вә јумшалдычы, јарасағалдычы вә илтиһаба гаршы истифадә едилир. Көкләринин сулу биширмәси артрит, ревматизм вә подагра заманы ванна вә исләтмә шәклиндә ишләдилир.

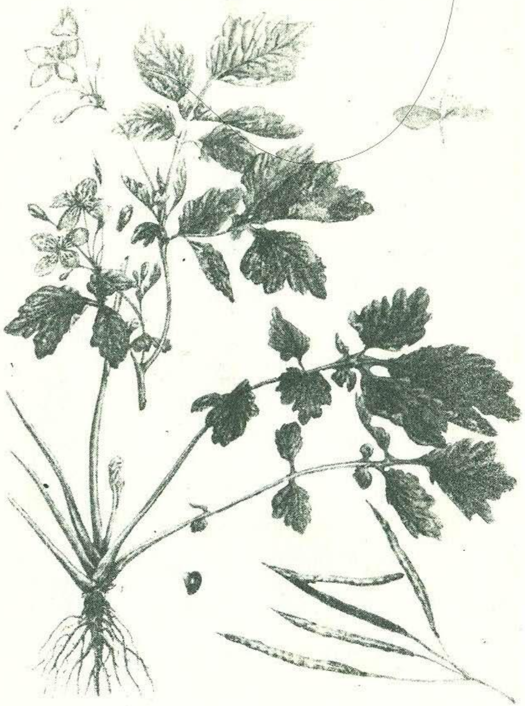

Ири дәмрөвоту.

Ишләтмә мурдарчасы.

ДӘРМАН КУЛАНЧАРЫ (МӘРӘЧҮЈҮДҮ)— Asparagus officinalis —СПАРЖА ЛЕКАРСТВЕННАЯ

Азәрбајчанда 7 нөвү јајылмышдыр, 2 нөвүндән тибдә истифадә едилир.

Дәрман куланчары чохиллик от биткиси олуб, назик көкүмсов көвдәјә вә 1—1,5 м һүндүрлүкдә јерүстү көвдәјә маликдир. Јарпаглары хырда, назик вә јашылдыр. Чичәкләри хырда, сары рәнкдәдир. Мејвәси гырмызы рәнкли, шарформалы киләмејвәдән ибарәтдир. Битки мај-ијун ајларында чичәкләјир, мејвәси августда јетишир.

Дәрман мәгсәдилә көкләриндән вә чаван јашыл будагларындан истифадә олунур. Көкләри пајызын илк ајларында топлајыб су илә јујурлар вә хырда-хырда доғрајыб хүсуси гурудучуларда 45—50° температурда гурудурлар.

Куланчарын көкләриндә аспаракин вә стероид сапонинләри мүәјјән едилмишдир. Мејвәләриндә 36%-ә гәдәр шәкәр, каротин, аскорбин туршусу вә с., тохумларында исә 16% пијли јағ вардыр.

Халг тәбабәтиндә куланчарын көк вә мејвәләриндән бөјрәк хәстәликләриндә сидикговучу, илтиһабы арадангалдырычы, еләчә дә диабет хәстәлијиндә шәкәрсалычы дәрман кими истифадә едилир.

Истифадә гајдасы — хаммалдан 2—3 хөрәк гашығы 1 стәкан гајнар суда дәмләјәрәк, күндә 3—4 дәфә ичирләр.

ДӘРМАН КҮЛХӘТМИ— Althaea officinalis L. —АЛТЕЙ ЛЕКАРСТВЕННЫЙ

Күлхәтминин көкләринин сулу дәмләмәсиндән (ади температурда јарым саат дәмләмәклә) гуру өскүрәкдә, көј өскүрәкдә, бронхиал астмада, еләчә дә мә'дә-бағырсаг хәстәликләриндә, сидик кисәсинин илтиһабында истифадә едилир, һабелә бәлғәмкәтиричи дәрман кими ишләдилир.

Истифадә гајдасы — гурудулмуш вә хырдаланмыш күлхәтми көкүндән 4 чај гашығы көтүрүб 2 стәкан гајнадылмыш сојуг суда 30—40 дәгигә (һәрдәнбир гарышдырмагла) дәмләјир, сонра тәнзифдән сүзүрләр. Алынмыш сүзүнтүдән (күлхәтми дәмләмәсиндән) күндә 3—4 дәфә, һәр дәфә јарым стәкан гәбул едирләр. Ушаглара чај гашығы илә верирләр.

ДӘРМАН КҮЛҮМБАҺАРЫ — Calendula officinalis L. —НОГОТКИ ЛЕКАРСТВЕННЫЕ

Азәрбајчанда күлүмбаһар кениш бечәрилир. Биткинин гурудулмуш чичәкләриндән сулу дәмләмә һазырлајыр, гарачијәр, өд јоллары, мә'дә-бағырсаг хәстәликләриндә гәбул едирләр.

Истифадә гајдасы — күлүмбаһарын гурудулмуш вә хырдаланмыш чичәкләриндән 1 хөрәк гашығы 2 стәкан гајнар суда 15—20 дәгигә дәмләјиб күндә 4 дәфә, һәр дәфә 1/2 стәкан гәбул едилир.

Күлүмбаһар чичәкләринин тинктурасы илә мүасир тәбабәтдә боғаз ағрысында (анкинада) күчлү антисептик вә дезинфексијаедичи дәрман кими гаргара едирләр.

ДӘРМАН МӘРЧАНОТУ (НӘМКУЛ)— Betonica officinalis L. —БУКВИЦА ЛЕКАРСТВЕННАЯ

Нәмкулүнүн чичәк ачан дөврдә топланмыш вә гурудулмуш отундан сојугдәјмәләрдә, өскүрәкдә, бронхиал астмада, гарачијәр хәстәликләриндә, һипертонијада вә еләчә дә синир хәстәликләриндә истифадә едирләр.

Истифадә гајдасы — биткинин гурудулмуш вә хырдаланмыш отундан 1 хөрәк гашығы көтүрүб дәм чајникиндә үстүнә 2 стәкан гајнар су әлавә едәрәк 2 саат мүддәтиндә дәмләјирләр, сонра сүзүб күндә 3—4 дәфә, һәр дәфә 1—2 хөрәк гашығы гәбул едирләр.

ДӘРМАН ПИШИКОТУ— Valeriana officinalis L. —ВАЛЕРИАНА ЛЕКАРСТВЕННАЯ

Пишикоту көкүнүн дәмләмәси синир системинә сакитләшдиричи тә'сир көстәрир. О ејни заманда јухусузлугда, үрәк аритмијасында, үрәк неврозунда, гычолмада,

Јапонија софорасы.

Гасны.

спазмаларда вә с. хәстәликләрин мүаличәсиндә дә истифадә едилир.

Истифадә гајдасы — гурудулмуш пишикоту көкүндән 1:30 нисбәтиндә (1 г пишикоту көкүнү 30 мл суда) дәмләјиб сүздүкдән сонра күндә 3—4, һәр дәфә 1 хөрәк гашығы гәбул едирләр. Пишикоту тинктурасындан ејни мәгсәдлә күндә 20—25 дамчы ичирләр.

ДӘРМАН РОЗМАРИНИ — Rosmarinus officinalis L. —РОЗМАРИН АПТЕЧНЫЙ

Азәрбајчанда декоратив битки кими бечәрилир. Биткинин чичәкли баш һиссәләрини чичәк ачан дөврдә топлајараг көлкәли гуру һавада гурудурлар вә дәмләмә һазырлајыб синир системинин тонусунуартырычы дәрман кими ишләдирләр.

Истифадә гајдасы — гурудулуб хырдаланмыш јарпаг вә чичәкләриндән 2 чај гашығы 2 стәкан суда 15—20 дәгигә дәмләјиб күндә 3 дәфә, һәр дәфә 2 хөрәк гашығы ичирләр.

ДӘРМАН САБЫНОТУ — Saponaria officinalis L. —МЫЛЬНЯНКА ЛЕКАРСТВЕННАЯ

Азәрбајчанда 4 нөвү вардыр. Пајыз ајларында топланыб тәмизләнмиш вә хырдаланмыш көкләриндән вә көкүмсов көвдәсиндән сојугдәјмәләрдән баш вермиш хәстәликләрдә (гуру өскүрәкдә, бронхитдә), мә'дә-бағырсаг хәстәликләриндә (метеоризмдә), гарачијәр вә ојнаг хәстәликләриндә, еләчә дә псориазда истифадә едилир.

Истифадә гајдасы — биткинин гурудулмуш вә хырдаланмыш көкләриндән 2 чај гашығы 2 стәкан гајнанмыш сојуг суда 6 саат дәмләјир, сонра күндә 3—4 дәфә, һәр дәфә 1/2 стәкан ичирләр.

ДӘРМАН СҮРВӘСИ (АДАЧАЈЫ)— Salvia officinalis L. —ШАЛФЕЙ ЛЕКАРСТВЕННЫЙ

Азәрбајчанда сүрвәнин бир нечә нөвү јајылыб. Сүрвә ефир јағлы биткидир. Ефир јағы илә јанашы сүрвә ашы маддәләри илә дә чох зәнкиндир.

Елми тәбабәтдә дәрман сүрвәсинин анчаг јарпагларындан истифадә едилир. Јарпаглары битки чичәк ачан дөврдә топланыр, сонра хүсуси гурудучуларда гурудулур вә гуру һавалы јердә сахланылыр. Гурудулмуш јарпагларындан сулу дәмләмә вә биширмә һазырлајыб ангина, диш әтинин вә ағызын селикли гишасынын илтиһабында дезинфексијаедичи гаргара дәрманы кими истифадә едирләр. Халг тәбабәтиндә сүрвәдән чај дәмләјиб тәрләдичи вә өдговучу мәгсәдлә ишләдирләр.

Истифадә гајдасы — биткинин гурудулмуш јарпагларындан 2 чај гашығы 2 стәкан гајнар суда јарым саат дәмләјәндән сонра сүзүр вә јемәкдән габаг күндә 3 дәфә, һәр дәфә 1/2 стәкан ичирләр. Гурудулмуш јарпагларындан 20 г 200 мл суда дәмләјиб күндә 5—6 дәфә ағызы вә боғазы гаргара едирләр.

ДӘРМАН ХӘШӘНБУЛУ — Melilotus officinalis L. ДОННИК АПТЕЧНЫЙ

Азәрбајчанда дәрман хәшәнбүлү чох кениш јајылыб. О, кумаринлә зәнкин биткиләрә аиддир. Дәрман хәшәнбүлүнүн јерүстү һиссәсини битки чичәкләјән дөврдә топлајыр, ачыг гуру һавада сәриб гурудур, сонра хырда доғрајыб порошок шәклинә салырлар. Порошокундан чај дәмләјиб хроники бронхитдә, јухусузлугда, мигрендә вә тромбофлебитләрдә ичирләр.

Истифадә гајдасы — порошокундан 2 чај гашығы көтүрүб 2 стәкан гајнар суда 30—40 дәгигә дәмләјир, сонра күндә 3—4 дәфә, һәр дәфә 1/2 стәкан гәбул едирләр.

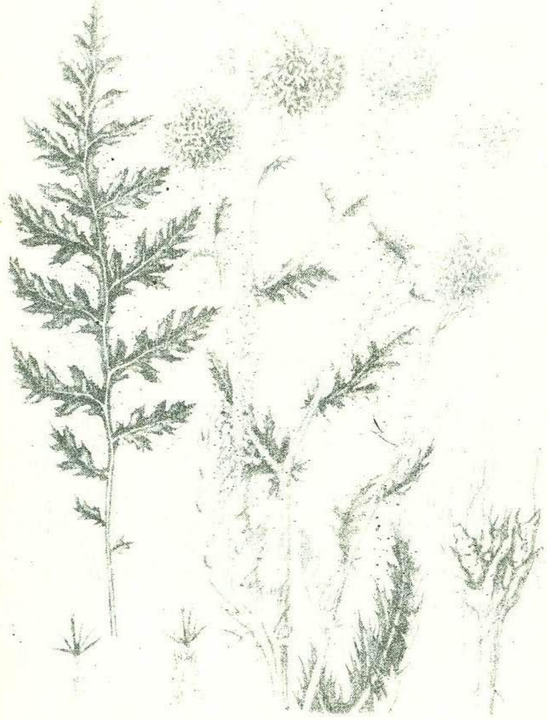

Кирдәбаш топпузтикан.

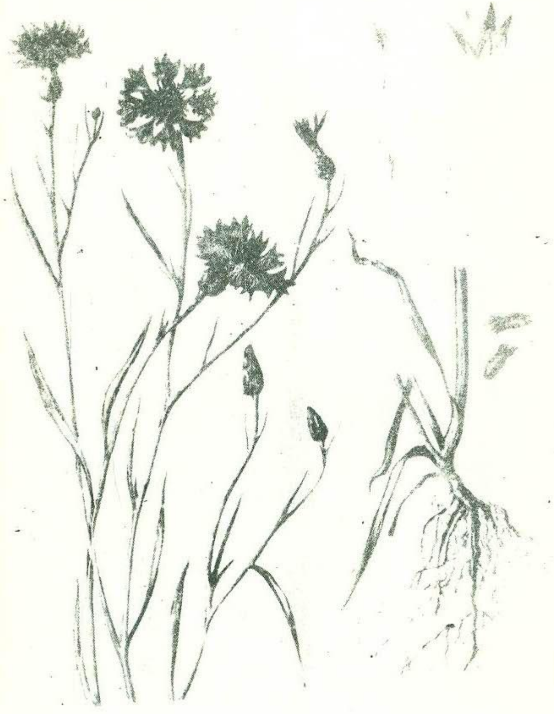

Күләвәр.

ДӘРМАН ШҮВӘРӘНИ—Sisumbrium officinalis Seop. ГУЛЯВНИК ЛЕКАРСТВЕННЫЙ

Шүвәрән республикамызда кениш јајылан биткидир. Тәркибиндә тиогликозид олан биткиләрдәндир. Онун јерүстү һиссәсини битки чичәкләјән вахт топлајыр, ачыг гуру һавада гурудур, порошок һалына салыб чај кими дәмләјирләр. Һәмин дәмләмә тәнәффүс јоллары хәстәликләриндә, хүсусилә ағ чијәр вәрәминдә, бәлғәмкәтиричи вә ағрыкәсичи дәрман кими гәбул едилир.

Истифадә гајдасы — биткинин гурудулмуш вә хырдаланмыш отундан 1 хөрәк гашығы 1 стәкан гајнар суда 1 саат дәмләјәрәк сүзүр вә күндә 4—5 дәфә, һәр дәфә дә 1 хөрәк гашығы ичирләр.

ДӘФНӘ АҒАЧЫ— Laurus nobilis L. —ЛАВР БЛАГОРОДНЫЙ

Дәфнә гијмәтли ефир јағы вә пиј јағлы биткидир. О, Азәрбајчанда, хүсусилә Абшеронда декоратив битки кими чохдан бечәрилир. Дәфнә ағачынын јарпагларындан вә мејвәләриндән истифадә олунур. Биткинин јарпагларыны топлајыб гурудандан сонра хырдалајыр вә һәвәнкдәстәдә кәрә јағы илә јахшы гарышдырырлар. Ағрыкәсичи дәрман кими сүртмәк үчүн харичә ишләнир. Биткинин мејвәләриндән алынан дәфнә јағы да ејни мәгсәдлә тәтбиг олунур.

Истифадә гајдасы — 6 һиссә гурудулмуш вә хырдаланмыш дәфнә јарпағы 1 һиссә ардыч јарпаглары илә бирликдә кәрә јағында гарышдырыб мәлһәм шәклинә салыныр, сонра ондан јухарыда көстәрилән хәстәликләрин мүаличәсиндә ағрыкәсичи вә илтиһабы арадан галдырычы маддә кими сүртмәк үчүн харичә истифадә едилир.

ДИРЧӘК (СЫҒЫРДИЛИ)— Ajnga pseudochia —ЖИВУЧКА

Азәрбајчанда јабаны һалда 6 нөвү јајылыб, бунлардан 12 нөвү тибдә ишләнир.

Дирчәк чохиллик от биткисидир. Дөрдкүнч јерүсту көвдәси вардыр. Јарпаглары гаршы-гаршыја дүзүлмүшдүр ,үчганадлыдыр. Чичәкләри јарпагларын голтуғунда тәк-тәк јерләшир. Мејвәси гозчугдан ибарәтдир.

Битки мај ајында чичәкләјир, мејвәләри августда јетишир.

Дәрман мәгсәдилә биткинин јерүстү һиссәләриндән истифадә олунур. Битки чичәк ачанда топланыр, ачыг һавада гурудулур вә гуру һавалы биналарда сахланыр.

Биткинин тәркибиндә 0,02% алкалоидләр, 2,21—3,8% ашы маддәләри, чүз'и мигдарда ефир јағы, 1,33% гатранлы маддәләр, 1,1% үзви туршулар, 66,05 мг% С витамини мүәјјән едилмишдир.

Халг тәбабәтиндә дирчәк отуну чај кими дәмләјиб, мә'дә ағрыларында, колитдә ағрыкәсичи, бөјрәк хәстәлијиндә исә сидикговучу маддә кими ичирләр.

Тәзә топланмыш отуну ачыг јараларда, кәсикләрдә јарасағалдычы вә ганкәсичи кими харичә ишләдирләр.

ДИШГУРТДИЈАН — Ammi visnaga L. —АММИ ЗУБНАЯ

Дишгуртдијан отунун мејвәләриндән келлин адлы препарат алыныр, ондан да таблет формада кардиосклерозда, стенокардијада, хроники коронар чатмамазлығында, еләчә дә бронхиал астма хәстәлијиндә истифадә едилир.

Истифадә гајдасы — күндә 3 дәфә, һәр дәфә јемәкдән сонра бир таблет (0,02—0,04) гәбул едилир. Суткалыг дозасы 0,06—0,12 грамдыр. Мүаличә курсу мүддәтиндә 15—20 таблет гәбул олунур.

ДУРНАБОҒАЗ ЧИЛИКБУРУНУ (ДУРНАОТУ)— Erodium fumarioides —АИСТНИК ЖУРАВЕЛЬНИКОВИДНЫЙ

Азәрбајчанда 9 нөвү јајылмышдыр, тибдә 1 нөвүндән истифадә едилир. Чохиллик, 30 см һүндүрлүкдә битки олуб, узунсов јарпаглара вә көј-бәнөвшәји чичәкләрә маликдир. Мејвәси гуту формасындадыр. Битки ијун—ијул ајларында чичәкләјир, мејвәси август ајында јетишир.

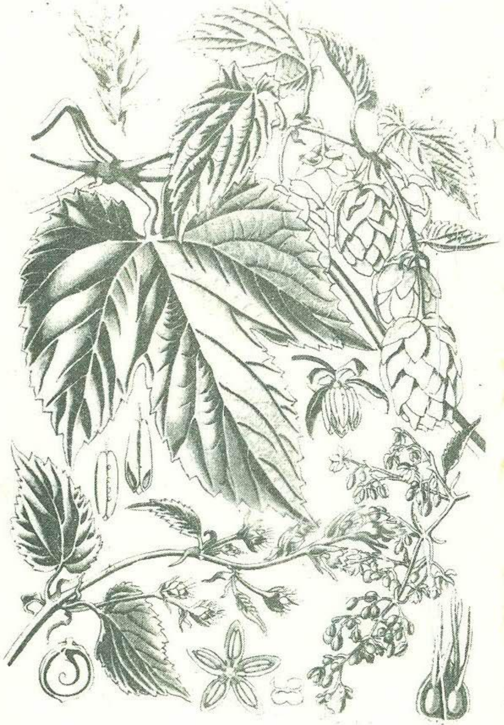

Мајаоту.

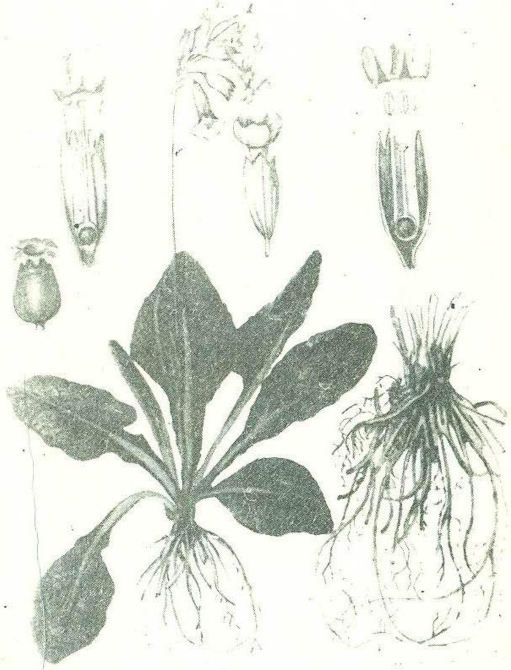

Новрузкулу

Дәрман мәгсәдилә чичәк ачан заман бүтүн јерүстү һиссәсини топлајыб, ачыг гуру һавада гурудандан сонра истифадә едирләр.

Биткинин јерүстү һиссәләриндә бир сыра биоложи фәал маддәләр: рутин, 5—6% ашы маддәләри, 12% гатранлар, 1,9% үзви туршулар, 40—50 мг% каротин, 90—100 мг% аскорбин туршусу, 0,64 мг% К витамини вә с. тапылмышдыр.

Халг тәбабәтиндә тәзә алынмыш ширәсиндән кәрә јағында мәлһәм һазырлајыб, дәри вәрәминдә хәстә нанијәјә сүртүлүр, еләчә дә чај кими дәмләјиб, дахили ганахмаларда (ушаглыг ганахмаларында) ишләдирләр.

ДҮЗГАЛХАН БАҒЛЫЧАОТУ — Potentilla tormentilla —ЛАПЧАТКА ПРЯМОСТОЯЩАЯ

Азәрбајчанда бу биткинин 31 нөвү јајылыб.

Пајыз фәслиндә дүзгалханын көкүмсов көвдәләрини топлајыб сојуг су илә јујараг тәмизләјир, сонра хырдахырда доғрајыб ачыг гуру һавада гурудурлар. Белә гурудулмуш көкүмсов көвдәләрдән сулу биширмә һазырлајыб мә'дә-бағырсаг хәстәликләриндә (ентеритдә, ентероколитдә, диспепсијада) исһалкәсичи вә антисептик дәрман кими тәтбиг едилир.

Истифадә гајдасы — биткинин гурудулмуш вә хырдаланмыш көкүмсов көвдәләриндән 1 хөрәк гашығы 1 стәкан гајнар суда 30—40 дәгигә мүддәтиндә дәмләјир, күндә јемәкдән 30 дәгигә габаг, 4 дәфә, һәр дәфә стәканын 1/4 мигдарыны гәбул едирләр.

ЕВКАЛИПТ — Eucalyptus globulus L. —ЭКВАЛИПТ

Азәрбајчанда (Абшеронда) евкалипт ағачынын бир нечә нөвү бечәрилир. Бунлар илин бүтүн фәсли һәмишә јашыл һалда олур вә чох сүр'әтлә инкишаф едир. Евкалиптин вәтәни Австралијадыр. Лакин чох гијмәтли битки олдуғу үчүн дүнјанын бүтүн субтропик иглимли өлкәләриндә ону бечәрирләр. О, тәркибчә ефирјағлы биткидир. Онун јарпагларында 1,5—3,0% әтирли ијә малик

ефир јағы вардыр. Дәрман мәгсәдилә јарпагларындан истифадә олунур. Елми тәбабәтдә јарпагларындан алынан ефир јағындан тәнәффүс јоллары хәстәликләриндә илтиһаб әлејһинә вә антисептик тә'сирә малик дәрман кими инһалјасија јолу илә истифадә едилир. Бундан әлавә гурудулмуш евкалипт јарпагларындан тинктура да һазырланыр вә ону дамчы формасында мә'дә-бағырсаг хәстәликләриндә һәзм просесини јахшылашдыран вә малјарија хәстәлијиндә иштаһа артыран дәрман кими дахилә гәбул едирләр.

Истифадә гајдасы — халг тәбабәтиндә биткинин гурудулмуш вә хырдаланмыш јарпагларындан 1 хөрәк гашығы 1 стәкан гајнар суда 30—40 дәгигә дәмләјиб сүздүкдән сонра күндә 3 дәфә, һәр дәфә 1—2 хөрәк гашығы гәбул едирләр. Гурудулмуш јарпагларындан 10 г 200 мл суда 40—60 дәгигә дәмләјәндән сонра сүзүб ан-кинада гаргара едирләр. Гурудулмуш јарпагларындан 1:5 нисбәтиндә тинктура һазырланыр вә малјарија хәстәлијиндә ондан күндә 3—4 дәфә, һәр дәфә 30—40 дамчы гәбул олунур.

ӘВӘЛИК — Rumex crishus L. —ЩАВЕЛЬ КУРЧАВЫЙ

Азәрбајчанда әвәлик биткисинин чохлу нөвләри вар. Бунлардан тибдә ән чох истифадә олунаны атәвәлији вә гыврымјарпаг әвәликдир. Һәр ики әвәлик республиканын әксәр рајонларында кениш јајылыб. Дәрман мәгсәдилә әвәлијин көкләриндән истифадә олунур. Көкләриндә чохлу мигдарда антрасен төрәмәли гликозидләр вә ашы маддәләри вардыр. Әвәлијин гурудулмуш көкләринин порошокундан, биширмәсиндән вә екстрактындан мә'дә-бағырсаг хәстәликләриндә (исһалда, дизентеријада, колитләрдә ,ентероколитләрдә, бабасилдә вә с.) истифадә едилир.

Истифадә гајдасы — әвәлијин гурудулмуш вә хырдаланмыш көкләриндән 2 хөрәк гашығы 2 стәкан гајнар суда 45—50 дәгигә дәмләјиб сојудур вә сүзүрләр. Һәмин дәмләмәдән күндә 3 дәфә, һәр дәфә 1—2 хөрәк гашығы ичирләр. Әвәлијин көкләрини әзиб порошок һалына салыр вә ондан күндә 3 дәфә, һәр дәфә 1 г гәбул едирләр.

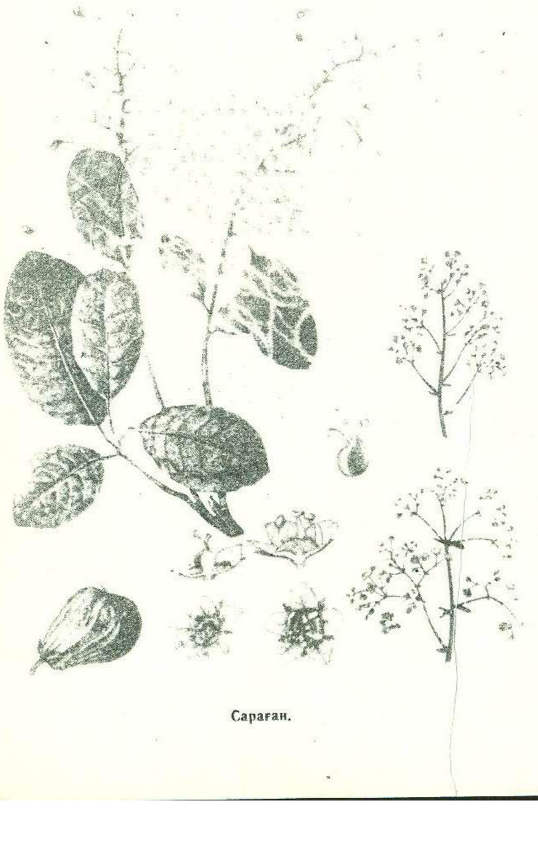

Сараған.

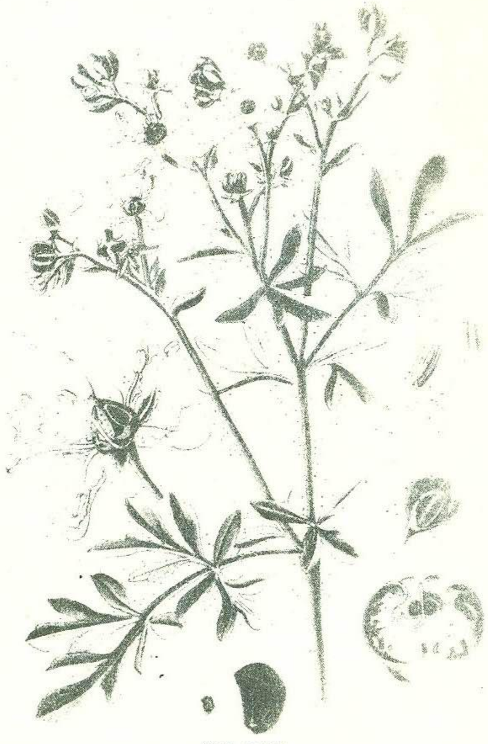

Сәдо ағачы.

ӘКИН АРТИШОКУ (ӘНКИНАР) — Cynara sedymus —АРТИШОК ПОСЕВНОЙ

Азәрбајчанда артишокун ики нөвү бечәрилир. Бунларын бири әкин артишоку, дикәри исә Испанија артишокудур. Һәр ики нөв чохиллик, көј-јашыл биткидир. Бунларын дүјүнлү көкләри вар. Јерүстү көвдәси 2 м узунлуғунда олуб, јоғундур. Јарпаглары ири узунсовдур, чичәкләри гырмызы, көј, бәнөвшәји вә ја ағдыр. Мејвәси узунсов—јумурта шәклиндәдир. Артишок ијул ајында чичәкләјир, мејвәси августда јетишир.

Артишокун тәркибиндә аскорбин туршусу, шәкәрләр, пијли вә ачы маддәләр, еләчә дә синарин глүкозиди тапылмышдыр.

Халг тәбабәтиндә артишокун јарпагларындан, чичәкләриндән, көкүндән вә тохумларындан чај кими дәмләјиб шәкәрли диабетдә, үрәк хәстәликләриндә вә ган тәзјигини азалдычы дәрман кими истифадә едирләр.

Истифадә гајдасы — Артишокун чичәк ачан дөврдә топланмыш вә гурудулмуш јерүстү һиссәсиндән 2 хөрәк гашығы 1 стәкан гајнар суда чај кими дәмләјиб, мә'дә хәстәликләриндә, исһала вә дизентеријаја гаршы ичирләр. Јарпагларындан, чичәк вә тохумларындан өд јоллары хәстәликләриндә ,сарылыгда чај кими дәмләјиб гәбул едирләр. Јарпаг вә чичәкләриндән бөјрәк хәстәликләриндә, хүсусән сидик кисәсинин илтиһабында чај кими истифадә едирләр.

Артишокун тәзә топланмыш јерүстү һиссәләриндән алынан ширәни үзүм шәрабы илә гарышдырыб диабетдә, скорбут вә дикәр авитаминоз хәстәликләриндә күндә 3—4 дәфә, һәр дәфә јарым стәкан ичирләр.

ӘКИН ГЫРХБУҒУМУ— Fagopyrum sagittatum Ceilib —ГРЕЧИХА ПОСЕВНАЯ

Биткинин гурудулмуш чичәкләринин сулу дәмләмәси тәнәффүс јоллары хәстәликләриндә илтиһабы арадан галдырычы вә бәлғәмкәтиричи дәрман кими гәбул олунур. Әкин гырхбуғумунун чичәкли һиссәләриндән ејни заманда рутин препараты да истеһсал едилир. Рутин таблет формасында бурахылыр. О ган дамарларынын (капилјарларын) дивапларыны мөһкәмләндирән ган дамаларынын зәдәләнмәсинин вә гансызманын гаршысыны алан вачиб дәрман кими елми тәбабәтдә кениш тәтбиг олунур.

Истифадә гајдасы — биткинин гурудулмуш чичәкләриндән 15 г 2 литр гајнар суда 40—60 дәгигә мүддәтиндә дәмләјир, сүздүкдән сонра күндә 3—4 дәфә, һәр дәфә 1/2 стәкан гәбул едирләр.

ӘКИН ЈЕРКӨКҮ — Daucus sativus Hoffm —МОРКОВЬ ПОСЕВНАЯ

Јеркөкү каротинлә зәнкин тәрәвәз биткисидир. Онун көкләри вә көкләриндән алынан тәзә ширә тәнәффүс јоллары хәстәликләриндә синә јумшалдычы дәрман кими чох фајдалыдыр.

Јеркөкү организмдә оксидләшмә—редуксијаолма просесини јахынлашдырыр вә шәкәр мүбадиләсини тәнзим едир.

Истифадә гајдасы — көкләриндән тәзә алынмыш ширә бал илә гарышдырылараг күндә 4—5 хөрәк гашығы гәбул едилир. Ушаглара чај гашығы илә верилир.

ӘКИН КЕШНИШИ— Coriandrum sativum L. —КОРИАНДР ПОСЕВНОЙ

Кешниш ефир јағлы биткиләрдән олуб, Азәрбајчанда тәрәвәз кими бечәрилир. Халг тәбабәтиндә мејвәләриндән сулу дәмләмә һазырлајыб һәзм просесини јахшылашдыран, мә'дәнин ширә ифразыны чохалдан, еләчә дә өдговучу, бабасил хәстәлијиндә илтиһабы арадан галдырычы вә ағрыкәсичи дәрман кими истифадә едилир.

Истифадә гајдасы — гурудулмуш мејвәләриндән 3 чај гашығы 1 стәкан гајнар суда (дәм чајникиндә) 10—15 дәгигә дәмләјир, сонра күндә 3 дәфә, һәр дәфә 2 хөрәк гашығы, јемәкдән 30 дәгигә габаг гәбул едирләр.

Сәһләб.

Су бибәри.

ӘКИН ҚӘНАФЫ— Cannabis sativa L. —КОНОПЛЯ ПОСЕВНАЯ

Қәнафын халг тәбабәтиндә тохумларындан истифадә олунур. Тохумларыны хырдалајыб суда чалхаламагла «кәнаф сүдү» адланан мәһлул алыныр. Бу да мә'дә ағрыларында, сојугдәјмәләрдә, зөкәмдә, гуру өскүрәкдә, сарылыгда, сидик јоллары хәстәликләриндә ағрыкәсичи дәрман кими ишләдилир. Қәнафын зоғларындан һазырланан спиртли тинктурдан дахили хәстәликләрдә сакитләшдиричи, ағрыкәсичи вә јухукәтиричи кими дә истифадә едилир. Бунлардан башга, кәнафын тинктурасынын чинси һүчејрәләрин фәалијјәтини артырычы тә'сири дә вардыр.

Истифадә гајдасы — гурудулмуш зоғларындан (чаван гол-будагларындан) 20 г 200 мл суда чај кими дәмләјиб, күндә 3 дәфә, һәр дәфә 1—2 хөрәк гашығы гәбул едирләр.

ӘМӘКӨМӘЧИ— Malva L. —МАЛЬВА (ПРЕСВИРНИК)

Азәрбајчанда биткинин 10 нөвү вардыр.

Әмәкөмәчини јај фәслиндә топлајараг гурудулмуш көкләриндән вә чичәкләриндән дәмләмә һазырлајыб сојугдәјмәләрдән төрәнмиш тәнәффүс јоллары хәстәликләриндә бәлғәмкәтиричи дәрман кими ишләдирләр.

Истифадә гајдасы — биткинин гурудулмуш вә хырдаланмыш көкләриндән 10 г 2 стәкан суда дәмләјиб, күндә 4 дәфә, һәр дәфә 1/2 стәкан ичирләр. Гурудулмуш чичәкләриндән 1—2 хөрәк гашығы 2 стәкан гајнар суда дәмләјиб, күндә 3—4 дәфә, һәр дәфә 1/2 стәкан гәбул едирләр.

ӘНЧИР— Ficus L. ИНЖИР (СМАКОВНИЦА, ФИКУС)

Тут фәсиләсиндәндир.

Әнчирин әсл вәтәни Сурија вә Кичик Асија өлкәләридир. Бунунла јанашы, әнчир Аралыг дәнизи саһилләриндә, хүсусилә Јунаныстанда кениш јајылмышдыр. Азәрбајчанда да бу битки чохдан бечәрилир. Абшеронда бечәрилән «сары сабаһы» әнчири олдугча мәшһурдур, онун хош әтри вә ширин дады халга мә'лумдур.

Әнчирин тәркибиндә шәкәрләр (глүкоза, фруктоза, сахароза, арабиноза), пектин, үзви туршулар, B_1, B_6, PP, C витаминләри, каротин, пантотен вә фолиум туршулары, калиум, калсиум, магнезиум, дәмир, алүминиум, синк, силисиум дузлары вә аз мигдарда Д витамини вардыр. Тәзә дәрилмиш әнчир мејвәси үрәк хәстәликләринин мүаличәси үчүн чох фајдалыдыр. Бундан әлавә, әнчир сојугдәјмәдән баш верән тәнәффүс јоллары илтиһабыны, еләчә дә өскүрәји арадан галдырмаға көмәк едир, һәм дә зәриф ишләдичи вә сидикговучу тә'сир көстәрир. Әнчир дошабы ганазлығы заманы вә үмуми зәифликдә олдугча јахшы еффект верир. Әнчирин јарпаглары да үрәк хәстәликләри үчүн сәмәрәли дәрмандыр. Онларын дәмләмәсини гәбул етдикдә үрәк ағрылары кәсилир, ган тәзјиги ашағы дүшүр вә үрәјин фәалијјәти тәнзим олунур.

Истифадә гајдасы — әнчирин гурудулмуш мејвәләри мүнтәзәм јејилир. Онун дошабыны күндә 3—4 дәфә 1 хөрәк гашығы гәбул едирләр. 20 г гурудулмуш әнчир јарпағыны 200 мл суда дәмләјиб сүздүкдән сонра күндә 3 дәфә, һәр дәфә 1—2 хөрәк гашығы ичирләр.

ӘРИК АҒАЧЫ— Armeniaca Mill —АБРИКОС

Әрик ағачынын мејвәләри организмдә A, C, B_{15} витаминләринин чатмамазлығында, еләчә дә үрәк хәстәликләриндә ишләдилир. Мүәјјән едилмишдир ки, 100 г әрик 40 мг дәмири вә 250 г тәзә мал-гара гара чијәрини әвәз едир.

Әрик мејвәсинин тохумлары өскүрәји сакитләшдирир.

Истифадә гајдасы — үрәк-дамар хәстәликләриндә гурудулмуш әријин мејвәләрини јемәк мәсләһәт көрүлүр. Һәмчинин әрик мејвәсинин тохумларыны порошок һалына салараг емулсија һазырлајыб дахилә гәбул едирләр.

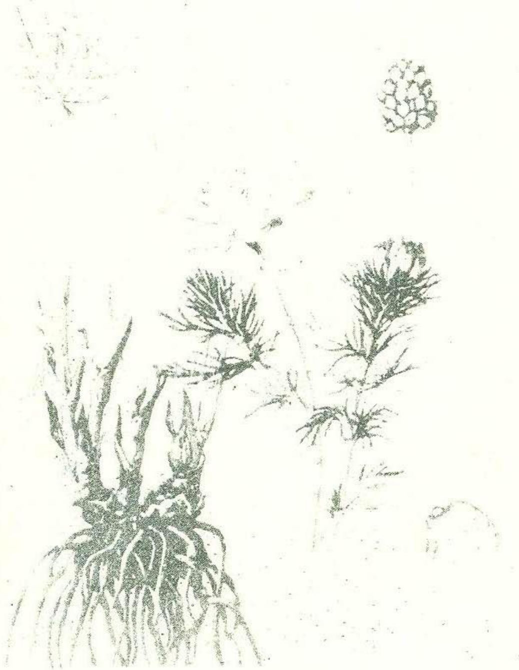

Хорузк iү.

Чәнишоту.

ӘТИРЛИ БӘНӨВШӘ— Viola odorata L. —ФИАЛКА ДУШИСТАЯ

Тәркибиндә ароматик типли глүкозидләр вә флавоноидләр вардыр. Глүкозид фермент тә'сириндән парчаландыгда салисил туршусунун метил ефирини әмәлә кәтирир. Әтирли бәнөвшә сапонинләр, антосиан бирләшмәләри, каротин вә С витамини илә дә зәнкиндир. Дәрман мәгсәдилә бәнөвшәнин јерүстү һиссәсиндән истифадә олунур.

Битки чичәкләјән дөврдә топланыр, ачыг көлкәли јердә гурудулур. Онун гурудулмуш отуну сојугдәјмәләрдән баш верән хәстәликләрдә, еләчә дә сидик јоллары хәстәликләриндә, подаграда вә ревматизмдә илтиһабы арадан галдырычы дәрман кими гәбул едирләр. Бундан әлавә, дәри хәстәликләринин мүаличәсиндә дә ишләдилир.

Истифадә гајдасы — биткинин гурудулмуш отундан 20 г јарым литр суда 20—30 дәгигә дәмләјәндән сонра сүзүр вә јемәкдән 10—15 дәгигә габаг күндә 4—5 дәфә, һәр дәфә 2 хөрәк гашығы ичирләр.

ӘТРӘНК ГЫРХБУҒУМ (ГЫЗЫЛЧЫГОТУ)— Polygonum carneum —ГРЕЧИШНИК МЯСОКРАСНЫЙ

Әтрәнк гызылчыготунун көкүмсов көвдәси ашы маддәләрилә зәнкин олдуғу үчүн күчлү бүзүшдүрүчү тә'сирә маликдир. Биткинин гурудулмуш көкүмсов көвдәсиндән дәмләмә-биширмә һазырлајыб хроники исһала вә дизентеријаја гаршы, еләчә дә мә'дә хорасында, бағырсагларын илтиһабында, антисептик вә јарасағалдычы дәрман кими дахилә гәбул едирләр.

Истифадә гајдасы — гызылчығын гурудулмуш вә хырдаланмыш көкүмсов көвдәсиндән 1—2 хөрәк гашығы көтүрүб, дәм чајникиндә үзәринә 1 стәкан гајнар су әлавә едиб 20 дәгигә дәмләјир вә јарым саатдан сонра сүзүрләр. Һәмин дәмләмәдән күндә 3 дәфә, һәр дәфә јемәкдән әввәл 1 хөрәк гашығы гәбул едирләр.

ӘТИРЛИ СҮНБҮЛ — Anthoxanthum odoratum — ДУШИСТЫЙ КОЛОСОК

Әтирли сүнбүл чичәксиз зоғлар јетишдирән биткидир. Јерүстү көвдәси инчәдир, чылпагдыр, 30—40 см һүндүрлүкдәдир. Јарпаглары хәткеш формададыр. Һамашыг чичәји сых сүнбүлваридир. Сүнбүлләри гызылы-јашыл вә ја гонуртәһәрдир. Мејвәси овалтәһәр еллипс шәклиндә гәһвәји рәнкли дәнәдән ибарәтдир. Битки ијун-ијул ајларында чичәкләјир, мејвәләри ијун-августда јетишир.

Дәрман мәгсәдилә јерүстү һиссәсиндән (отундан) истифадә олунур. Битки чичәк ачан дөврдә топланыр, гуру һавалы биналарда гурудулур. Гурудулмуш оту кумарин кими хошәтирли иј верир.

Тәркибиндә кумарин вә ефир јағы мүәјјән едилмишдир. Халг тәбабәтиндә әтирли сүнбүлдән чај кими дәмләјиб, бронхиал астма хәстәлијиндә ичирләр.

ӘТИРНАЗ— Calamintha officinalis —ДУШЕВИК ЛЕКАРСТВЕННЫЙ

Азәрбајчанда 3 нөвү јајылыб, анчаг бириндән—дәрман әтирназдан тибдә истифадә едилир.

Бу чохиллик әтирли биткидир. Јарпаглары јумуртавари формададыр. Чичәкләри дәстә-дәстә јерләшир. Тач чичәји чәһрајы вә ја гырмызыдыр. Мејвәси шарформалы һамар гозчугдан ибарәтдир. Ијун ајында чичәк ачыр, сентјабрда мејвәләри јетишир. Әтирназын јарпагларында 0,35%-ә гәдәр ефир јағы вар. Ефир јағына хош иј верән онун тәркибиндәки е-линтон вә пулегондур.

Халг тәбабәтиндә гурудулмуш јарпагларындан кәрә јағында мәлһәм һазырлајыб, дәри хәстәликләриндә јарасағалдычы дәрман кими ишләдирләр.

ЗАГАФГАЗИЈА ИНЧИЧИЧӘЈИ— Convallaria transcaucasica Utkin —ЛАНДЫШ ЗАКАВКАЗСКИЙ

Биткинин јарпаг вә чичәкләриндән сулу дәмләмә вә тинктура һазырлајыб үрәк хәстәликләринин мүаличәсиндә (үрәк ағрысында, үрәк фәалијјәтинин зәифлијин-

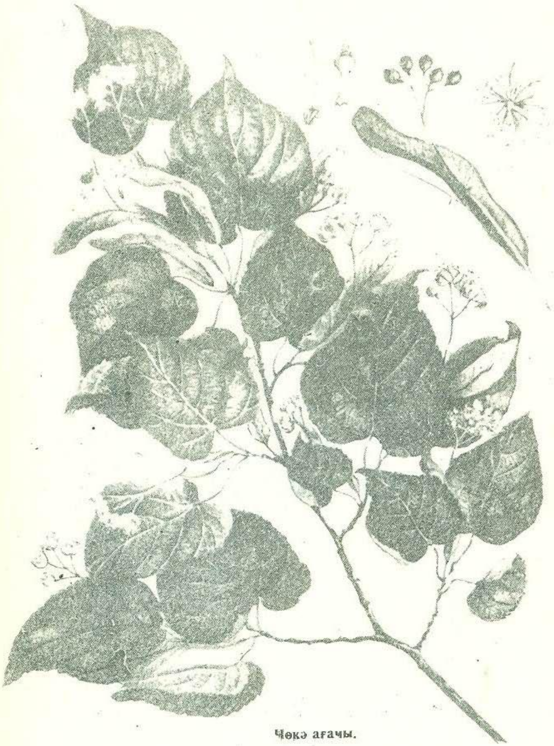

Чөкә ағачы.

бактерисид хассәли маддәләр вардыр. Сарымсаг гијмәтли витаминли биткидир. О, ган тәзјигини салычы, гурдговучу, мә'дә-бағырсагларда кедән чүрүмә просесинин гаршысыныалычы тә'сирә маликдир. Соғанагларынын тәркибиндә кукүрд олан кәскин ијә малик ефир јағы вардыр. Лакин сарымсаға хас олан кәскин иј чохларынын хошуна кәлмир. Бунунла әлагәдар гејд етмәк лазымдыр ки, сарымсағын күчлү антисептик вә бактерисид тә'сири онун тәркибиндә олан һәмин кукүрдлү ефир јағындан асылыдыр.

Истифадә гајдасы—назик доғранмыш сарымсаг соғанағындан 40 г көтүрүб ағзы тыхачла бағланмыш шүшәнин ичәрисинә јерләшдирдикдән сонра онун үзәринә 100 г зәифләшдирилмиш спирт вә ја араг әлавә едирләр. Сарымсағын дадыны вә ијини јахшылашдырмаг үчүн гарышыға бир нечә дамчы нанә тинктурасы әлавә едиб гарышдырырлар. Бу гајда үзрә һазырланмыш сарымсағын спиртли мәһлулундан јемәкдән 1/2 саат габаг күндә 3 дәфә, һәр дәфә 10—15 дамчы гәбул едирләр.

САРМАШЫГВАРИ ЈЕРСАРМАШЫҒЫ—
Glechoma hederacea —БУДРА ПЛЮЩЕВИДНАЯ.

Азәрбајчанда јабаны һалда бир нөвү јајылмышдыр. 15—60 см һүндүрлүкдә чохиллик от биткисидир, јарпаглары саплаглыдыр, јарпаг сәтһи түклүдүр. Чичәкләри хырдадыр, түнд бәнөвшәји-көјдүр, мејвәси гуру, 4 фындыгчыгдан ибарәтдир. Битки апрел-мај ајларында чичәкләјир.

Дәрман мәгсәдилә јерүстү һиссәләриндән истифадә едилир. Тәркибиндә 6%-ә гәдәр ефир јағы, 2,5% ашы маддәләри, 31—59 мг % аскорбин туршусу, каротин, холин вә с. вардыр.

Халг тәбабәтиндә отундан вә мејвәләриндән чај кими дәмләјиб, сојугдәјмәләрдә өскүрәк дәрманы, еләчә дә иштаһаартырычы вә сидикговучу дәрман кими гәбул олунур.

Гурудулмуш јарпагларыны порошок һалына салыб, кәрә јағында мәлһәм һазырлајыр, кечсағалан иринли дәри јараларынын мүаличәсиндә ишләдирләр. Сүмүк сыныгларында јахшы рекенерасијаедичи тә'сир көстәрир.

дә вә чатмамазлығында вә с.) истифадә едирләр. Бундан әлавә, Базедов хәстәлијиндә, епилепсијада, бә'зи синир хәстәликләриндә, јухусузлугда сакитләшдиричи дәрман кими тәтбиг едилир.

Истифадә гајдасы — биткинин гуру чичәкләриндән вә јарпагларындан 10 г 200 мл суда 20—30 дәгигә мүддәтиндә дәмләјиб күндә 3—4 дәфә хөрәк гашығы илә ичирләр. Гуру чичәкләриндән вә јарпагларындан ејни заманда тинктура һазырланыр ки, буну да күндә 3 дәфә, һәр дәфә 20—30 дамчы гәбул едирләр.

ЗЕЈТУН — Olea europea L. —МАСЛИНА

Азәрбајчанда зејтун ағачы кениш саһәдә бечәрилир. Онун Абшеронда (Зығда) хүсуси сәнаје әһәмијјәтли совхозу вардыр.

Зејтун ағачынын јарпагларындан һазырланан дуру спиртли екстракты артериал ган тәзјигини азалдычы, сидикговучу вә тәнәффүс јолларынын илтиһабыны арадангалдырычы дәрман кими ишләдилир. Зејтун мејвәләриндән алынан пијли јағ (зејтун јағы) мә'дә-бағырсағын селикли гишасыны јумшалдыр вә ејни заманда зәриф ишләдичи тә'сир көстәрир. Зејтун јағындан өд јолларында даш олдуғу заман истифадә етмәк мәсләһәт көрүлүр.

ЗӘ'ФӘРАН — Crocus sativus L. —ШАФРАН ОБЫКНОВЕННЫЙ

Зә'фәран хошәтирли ијә малик гијмәтли биткидир. Чичәкләриндә ефир јағы, еләчә дә пикрокросин вә кросин адланан глүкозид хассәли маддәләр вардыр. Зә'фәрандан јејинти сәнајесиндә даһа кениш истифадә едилир. Бунунла белә онун мүаличәви әһәмијјәти дә вардыр. О, күчлү антисептик тә'сирә маликдир. Зә'фәран хүсусилә гарачијәр илтиһабында (һепатитдә) вә өд кисәси илтиһабында (холесиситдә) мүһүм мүаличә еффекти кәсб едир. Бундан әлавә зә'фәран синир системини тонусландырычы хассәјә дә маликдир. Үрәккетмәсиндә, гуру өскүрәкдә, көј өскүрәкдә зә'фәранын тәтбиги јахшы нәтичә верир.

Зә'фәран олдугча күчлү бактериосид вә фитонсид хассәјә дә маликдир. Одур ки, дәри хәстәликләринин мүаличәсиндә дә ондан истифадә едилир.

Истифадә гајдасы — зә'фәрандан 2—3 чај гашығы 2 стәкан гајнар суда дәмләјиб күндә 3—4 дәфә, һәр дәфә 1—2 хөрәк гашығы гәбул едирләр.

Гарачијәр вә өд јоллары хәстәлијиндә зә'фәрандан 2 г көтүрүб 200 мл суда дәмләдикдән сонра күндә 3 дәфә, һәр дәфә 1/3 стәкан ичирләр.

ЗИЈИЛЛИ ТОЗАҒАЧЫ — Betula verrucosa Ehrh. —БЕРЕЗА БОРОДАВЧАТАЯ

Азәрбајчанда 3 нөвү јајылыд. Бунлардан тибдә чох истифадә едиләни зијилли тозағачыдыр.

10—20 м һүндүрлүкдә, һамар ағ габыглы көвдәјә малик ағачдыр. Бириллик будаглары гырмызы-гонур рәнкдәдир, гатранлы зијил вә ја вәзичикләрлә өртүлүдүр, јарпаглары саплаглыдыр, үчкүнч шәкиллидир, кәнарлары икигат дишлидир. Чичәкләри бирчинсли олуб, сырға чичәк групуна аиддир. Мејвәси узунсов еллипс формалы ики назик ганадчыглы фындыгчыгдан ибарәтдир. Битки јарпаглар ачылан вахт (апрел—мај ајларында) чичәкләјир, мејвәләри ијул—августда јетишир.

Азәрбајчанда Бөјүк вә Кичик Гафгазын јухары мешә ачыглыгларында тозағачы мешәчикләри вардыр.

Дәрман мәгсәдилә елми тәбабәтдә тозағачы тумурчугларындан вә јарпагларындан истифадә едилир. Тумурчугларыны јазын илк ајларында онлар шишән дөврдә топлајырлар. Бу дөврдә тумурчуглар даһа чох гатранлы вә әтирли олур. Топланмыш тумурчуглары сојуг јердә гурутмаг мәсләһәтдир (исти шәраитдә гурудулдугда тумурчуглар ачылыр вә хаммалын кејфијјәти хејли ашағы дүшүр). Сојуг шәраитдә тәдричән гурудулмуш тумурчуглар гуру һавалы биналарда сахланмалыдыр.

Јарпаглары битки чичәк ачан дөврдә топланыр вә ачыг гуру һавада вә ја һавасы даим дәјишилән биналарда гурудулур. Тозағачы тумурчугларында 3,5—8%-ә гәдәр ефир јағы мүәјјән едилмишдир. Ефир јағы сары рәнк-

457—5

ли маје һалындадыр, хошакәлән гатранлы ијә маликдир. Тәркибиндә сесквитерпеноидләр вардыр.

Бундан әлавә тозағачынын тумурчугларында гатранлы маддәләр, үзви туршулар, аскорбин туршусу вә с. тапылмышдыр. Биткинин јарпагларында һиперозид вә мирисетин флавоноидләри, сапонинләр (3,2%), ашы маддәләри (9%-ә гәдәр), ефир јағы (0,04—0,05%), гатранлар, үзви туршулар, чохлу аскорбин туршусу вә с. маддәләр вардыр.

Елми тәбабәтдә тозағачынын тумурчугларындан вә јарпагларындан сулу дәмләмә вә биширмә формасында, еләчә дә тинктура шәклиндә өдговучу вә сидикговучу дәрман кими гәбул олунур. Јарпагларындан чај кими дәмләјиб, бөјрәк хәстәликләриндә сидикговучу вә илтиһаб әлејһинә дәрман кими ичирләр.

Истифадә гајдасы—хырдаланмыш јарпаглардан 10 г 200 г гајнар суда 15—20 дәгигә дәмләјир, сојудугдан сонра сүзүб күндә 2 дәфә, һәр дәфә 1/2 стәкан гәбул едирләр. Гурудулмуш тумурчуглардан 15 г көтүрүб, 200 г гајнар суда 30—40 дәгигә дәмләјир, сонра сојудуб күндә 3—4 дәфә хөрәк гашығы илә ичирләр.

Халг тәбабәтиндә тозағачы јарпагларынын вә көвдәсинин ширәсиндән скорбутда, вәрәмдә, гурд хәстәлијиндә, еләчә дә кеч сағалан јараларын мүаличәсиндә кениш истифадә едирләр.

ЗИРӘ— Carum carvi L. —ТМИН ОБЫКНОВЕННЫЙ

Зирә ефирјағлы биткиләрдән олуб, Азәрбајчанын бир чох рајонларында, хүсусилә Абшеронда тәрәвәз биткиси кими чохдан бәри бечәрилир. Гурудулмуш мејвәләрини дәмләјиб хроники мә'дә-бағырсаг хәстәликләриндә илтиһабы арадан галдыран, көпмәнин гаршысыны алан, еләчә дә һәзм просесини јахшылашдыран дәрман кими истифадә едирләр.

Истифадә гајдасы — биткинин гурудулмуш мејвәләриндән 2 чај гашығы 1 стәкан суда 40—60 дәгигә дәмләјиб күндә 4 дәфә, һәр дәфә стәканын 1/4 мигдарыны ичирләр.

ЗОҒАЛ— Cornus L. —КИЗИЛ

Зоғал Азәрбајчанын мешә рајонларында јабаны һалда јајылмышдыр.

Сон илләрдә бу битки мәдәни үсулла да јетишдирилир.

Зоғалын мејвәләриндә чохлу мигдарда шәкәр, үзви туршулар, ашы маддәләри, гатранлар вә витаминләр вардыр. Она көрә дә мејвәләриндән јејинти сәнајесиндә кениш истифадә едилир. Халг тәбабәтиндә мејвәләриндән гарын ағрыларында, исһалда вә дизентеријада дәмләмә формасында истифадә едирләр. Зоғалдан үмуми зәифликдә вә ревматизмдә кениш истифадә олунур.

Истифадә гајдасы—биткинин гурудулмуш мејвәләриндән 2 хөрәк гашығы 1 стәкан суда 3—4 саат мүддәтиндә дәмләјәрәк күндә 2 дәфә, һәр дәфә 1/2 стәкан гәбул едирләр.

ИРИ БАҒАЈАРПАҒЫ— Plantago major L. —ПОДОРОЖНИК БОЛЬШОЙ

Биткинин тәзә дәрилмиш јарпагларынын ширәси мә'дә-бағырсагларын кәскин ағрыларында, еләчә дә мә'дә хораларында јахшы мүаличәви тә'сир көстәрир. Ејни мәгсәдлә онун гурудулмуш јарпагларынын сулу дәмләмәси дә истифадә олунур.

Истифадә гајдасы — хырдаланмыш јарпагларындан 2 хөрәк гашығы көтүрүб, үзәринә 3 хөрәк гашығы шәкәр вә 3 хөрәк гашығы бал әлавә етдикдән сонра гарышдырыр вә 4 саат електрик пилитәси үстүндә гыздырылыр. Бу јолла алынмыш шәрбәтдән мә'дә-бағырсаг хорасынын мүаличәсиндә јемәкдән 1—2 саат габаг күндә 4 дәфә, һәр дәфә 1 хөрәк гашығы гәбул едирләр.

ИРИ ДӘМРОВОТУ— Chelidonium majus L. —ЧИСТОТЕЛ БОЛЬШОЙ

Дәмровоту алкалоидли биткиләрдән олуб, зәһәрли хассәјә маликдир. Тәркибиндә хелидонин, хелеритрин, сангиверин, протопин вә с. алкалоидләр вардыр.

Елми тәбабәтдә дәмровотундан мәлһәм һазырлајыб

дəри вəрəминдə зəдəлəнмиш наһијəлəрə сүртүрлəр. Халг тəбабəтиндə дəмровотунун сулу дəмлəмəси шишлəрə гаршы, елəчə дə дəри хəстəликлəриндə јарасағалдычы кими ишлəдилир.

Истифадə гајдасы — биткинин гурудулмуш отундан 4 хөрəк гашығы јарым литр суда 1 саат дəмлəјиб сүзүрлəр вə ондан дəри јараларыны јумаг үчүн истифадə едирлəр.

ИРИЧИЧƏК МАГНОЛИЈА— Magnolia grandiflora МАГНОЛИЯ КРУПНОВЦВЕТНАЯ

Магнолијанын јарпагларындан һазырланан дəрман нөвлəри һипотензив тə'сирə маликдир. Бу дəрманлар елəчə дə периферик ган дамарларыны кенəлдир, үрəјин ритмини сејрəлдир. Одур ки, онлары үрəк-дамар хəстəликлəриндə тəтбиг едирлəр.

Истифадə гајдасы — биткинин гурудулмуш јарпагларындан 1 : 5 нисбəтиндə тинктура һазырлајыб күндə 3 дəфə, һəр дəфə дə 20—25 дамчы гəбул едирлəр. Мүаличə курсу 4 һəфтə давам етдирилир.

ИШЛƏТМƏ МУРДАРЧАСЫ—Rhamnus cathartica L. —КРУШИНА СЛАБИТЕЛЬНАЯ (ЖОСТЕР)

Ишлəтмə мурдарчасы Азəрбајчанда кениш јајылыб. Онун јетишмиш мејвəлəриндəн истифадə едилир. Ишлəтмə мурдарчасы тəркибчə антрагликозидли биткидир. Мејвəлəриндəн дəмлəмə, биширмə вə шəрбəт һазырлајыб хроники гəбизликдə (гəбизлијин атоник вə спастик формаларында) зəриф ишлəдичи дəрман кими гəбул едирлəр. Мејвəлəриндəн һазырда гуру екстракт да һазырланыр ки, ондан хроники гəбизликдə истифадə олунур.

Истифадə гајдасы — биткинин гурудулмуш мејвəлəриндəн 1 хөрəк гашығы 1 стəкан гајнар суда 1 саат мүддəтиндə дəмлəјир, сонра күндə 3 дəфə, һəр дəфə јарым стəкан ичирлəр.

ЈАРАТИКАН- Paliurus spina-christi —ДЕРЖЕ ДЕРЕВО

Азəрбајчанда биткинин 1 нөвү јајылыб.

Чохиллик, əл-ајағы далајан кол биткиси олуб, сəрт, көвдəјə маликдир. Јарпаглары нөвбə илə јерлəшир, еллипс формасындадыр. Мејвəси 3 тохумлу, гуру вə бөлүнмəздир.

Битки мај-ијун ајларында чичəклəјир, мејвəси август-сентјабрда јетишир. Јаратиканын јарпагларында вə габыгларында ашы маддəлəри (176,2 мг%), С витамини, тохумларында пијли јағ (24—30%) вардыр.

Халг тəбабəтиндə биткинин тохумларыны суда бишириб ағчијəр вəрəминдə истифадə едирлəр. Јарпагларындан вə габыгларындан чај кими дəмлəјиб исһала вə дезинтеријаја гаршы бүзүшдүрүчү вə антисептик дəрман кими ичирлəр.

Мејвəлəриндəн сулу дəмлəмə һазырлајыб, бөјрəк хəстəлијиндə, сидик јолларынын илтиһабында сидикговучу дəрман кими ишлəдирлəр.

Јаратиканын будагларыны јандырараг ондан чыхан гатраны јарасағалдычы кими дəри хəстəликлəриндə, хүсусəн дəмров хəстəлијиндə ишлəдирлəр.

ЈАПОНИЈА СОФОРАСЫ— Sophora japanica L. —СОФОРА ЯПОНСКАЯ

Азəрбајчанда (Абшеронда) декоратив битки кими кениш бечəрилир.

Биткинин јарпаг, чичəк вə мејвəси флаваноидлəрлə, рутинлə вə кверсетинлə чох зəнкиндир. Софоранын мејвəлəриндəн һазырланмыш дəмлəмəдəн јарасағалдычы дəрман кими мə'дə хорасында истифадə едилир. Бундан əлавə дахили ганахмаларда ганкəсичи дəрман кими дə ишлəдилир. Елми тəбабəтдə биткинин чичəк вə јарпагларындан рутин адлы маддə алыныр вə бу маддəдəн ган дамарларынын зəдəлəнмəлəриндə, капилјарларын диварынын көврəклəшмəсиндə, дамар диварларыны мөһкəмлəндирəн вə капилјарларын еластиклијини артыран дəрман кими кениш истифадə едилир.

Истифадə гајдасы — биткинин јетишəндə топланмыш вə гурудулуб хырдаланмыш мејвəлəриндəн 3—4 хөрəк

гашығы јарым литр арагда 10 күн дәмләдикдән сонра алынан мәһлулу јемәкдән әввәл күндә 3—4 дәфә, һәр дәфә 30—40 дамчы ичирләр.

ЈАСӘМӘН— Syringa vulgaris —СИРЕНЬ ОБЫКНОВЕННАЯ

Азәрбајчанда јасәмәнин 3 нөвүнә тәсадүф олунур. Бунлардан ади јасәмән исә чохдан бәри бечәрилир. Голбудаглы балача ағачдыр. Јарпаглары үрәкшәкиллидир. Мүхтәлиф рәнкли (ағ, јасәмәни, ачыг бәнөвшәји вә с.) әтирли чичәкләри вар. Сүпүркәвари чичәк групуна маликдир. Мејвәләри һамар, парлаг гутучугдан ибарәтдир. Битки апрел-мај ајларында чичәкләјир, мејвәләри ијун-ијул ајларында јетишир.

Азәрбајчанын бир сыра рајонларында, хүсусән Абшеронда бечәрилир.

Јасәмәнин јарпагларында вә көвдәсинин габыгларында сиринкин глүкозиди, бундан әлавә јарпагларында 39—77 мг% аскорбин туршусу, чичәкләриндә исә ефир јағы мүәјјән едилмишдир.

Халг тәбабәтиндә јасәмәнин гурудулмуш јарпаг вә чичәкләриндән чај кими дәмләјиб, малјарија хәстәлијиндә ичирләр. Чөкә чичәји илә гарышдырыб, дәмләмә шәклиндә тәрләдичи дәрман кими дә истифадә едирләр.

ЈАСТЫЈАРПАГ ХАЧКҮЛҮ— Senecio platyphylloides Somm —КРЕСТОВНИК ПЛОСКОЛИСТНЫЙ.

Битки Азәрбајчанда кениш јајылыб, еһтијаты болдур.

Дәрман мәгсәдилә көкүмсов көвдәсиндән вә јерүстү һиссәсиндән истифадә олунур. Пајыз фәслиндә топланыб гурудулмуш вә хырдаланмыш көкләриндән вә көкүмсов көвдәсиндән һазырланмыш сулу дәмләмә кәскин ағрыларла мүшајиәт олунан мә'дә-бағырсаг хәстәликләриндә (хүсусилә мә'дә хорасынын кәскинләшмәсиндә, јоғун бағырсағын илтиһабында), бронхиал астмада, һипертонијада вә стенокардијада тәтбиг едилир.

Истифадә гајдасы — тоз һалына салынмыш гуру көкүмсов көвдәсиндән вә көкләриндән 10 г көтүрүб, 200 мл гајнар суда 40—50 дәгигә дәмләјир, сонра сүзүб күндә 3—4 дәфә, һәр дәфә 1 хөрәк гашығы гәбул едирләр. Гуру көкүмсов көвдәсиндән вә көкләриндән 1:5 нисбәтиндә тинктура һазырлајыб күндә 3 дәфә, һәр дәфә 35—40 дамчы гәбул едирләр.

ЈЕМИШ (ГОВУН)— Melo sativus Sagerel —ДЫНЯ ОБЫКНОВЕННАЯ

Азәрбајчанда јемишин мүхтәлиф нөвләри кениш бечәрилир. Хүсусән Күр-Араз овалыгларында, бағча-бостан биткиси кими кениш јајылыб.

Јемиш бириллик биткидир, бүтүн јерүстү һиссәси јумшаг вә ја сәрт түкләрлә өртүлмүшдүр. Көвдәси садәдир, будаглыдыр, бешкүшәлидир. Јарпаглары узун саплаглар үзәриндә јерләшир. Кирдә јумурта шәклиндәдир вә ја бөјрәкваридир. Тач чичәји чох иридир, мејвәси мүхтәлиф формададыр. Тохумлары јастыдыр, сарыдыр. Мај ајында чичәкләјир, мејвәси сентјабр-октјабрда јетишир. Мејвәләринин тәркибиндә 16—17% шәкәр (әсас е'тибарилә сахароза, азча глүкоза вә фруктоза), нишаста, үзви туршулар, 43 мг%-ә гәдәр С витамини, фолиум туршусу, никотин туршусу, каротин, јемиш ширәсинин тәркибиндә исә 60%-ә гәдәр шәкәр вардыр.

Јемишин тохумларында пијли јағ вә зүлал маддәләри, көкләриндә 0,02% алкалоид, 16,2—18,1% селикли маддәләр, 3,8% гатран, шәкәр, нишаста вә С витамини мүәјјән едилмишдир.

Халг тәбабәтиндә јемишин јетишмиш мејвәләринин ширәси, еләчә дә гарпызын вә хијарын ширәси сидикговучу дәрман кими ишләдилир.

Јемишдән һазырланан бәһмәз, мүрәббә вә гахачдан гара чијәр, үрәк-дамар, бөјрәк хәстәликләриндә, ган азлығында вә бабасилдә истифадә едирләр. Бундан әлавә јемишин ширәси зәриф ишләдичи хассәјә маликдир. Јемишин ширәси авитаминозда чох хејирлидир. Јемишин көкләрини чај кими дәмләјиб вә ја арагда һәлл едиб гуру өскүрәјә гаршы, синәјумшалдычы вә бәлғәмкәтиричи дәрман кими ишләдирләр.

Јемишин бир нөвү олан шамаманын тәркибиндә ефир

јағы вардыр. Шамаманын ширәсиндән халг тәбабәтиндә гүввәтверичи вә ганартырычы кими истифадә олунур.

Јемиш јејәндән сонра бал јемәк мәсләһәт көрүлмүр.

ЈЫРТЫГОТУ— Draba L. —КРУПКА

Азәрбајчанда јыртыготу чох кениш јајылыб. Онун јерүстү һиссәсини битки чичәк ачан дөврдә топлајыр, ачыг һавада гурудур, сонра чај дәмләјиб сидик јоллары хәстәликләриндә (сидик кисәсинин вә бөјрәкләрин илтиһабында), сүзәнәкдә, ревматизмдә, артритдә, подаграда гәбул едирләр.

Истифадә гајдасы—биткинин гурудулмуш отундан 50 г 1 литр гајнар суда дәмләјиб, күндә 3 дәфә, һәр дәфәдә 1/2 стәкан ичирләр.

КАСНЫ (ЧЫРТАГУШ)— Cichorium intylus L. —ЦИКОРИЙ ОБЫКНОВЕННЫЙ

Халг тәбабәтиндә каснынын көкләриндән вә јерүстү һиссәсиндән истифадә олунур. Көкләрини јајын сон ајларында, јерүстү һиссәләрини исә јај фәслиндә—битки чичәк ачан вахт топлајырлар. Көкләрини топлајан кими тәмиз сојуг су илә јујур, хырда доғрајыб гуру һавалы јердә гурудурлар. Гурудулмуш көкләрини вә отуну дәмләјиб мә'дә-бағырсаг хәстәликләриндә һәзм органларынын фәалијјәтини артырычы вә маддәләр мүбадиләсини јахшылашдырычы дәрман кими гәбул едирләр.

Республикада касны отунун бол еһтијаты вардыр.

Истифадә гајдасы — биткинин гурудулмуш көкләриндән 1 хөрәк гашығы 2 стәкан суда дәмләјиб јемәкдән 10—15 дәгигә әввәл күндә 3—4 дәфә, һәр дәфә 1/2 стәкан гәбул едирләр.

КӘНДИР (ЗӘЈӘРӘК) — Linum usitatissimum L. —ЛЕН ОБЫКНОВЕННЫЙ

Дәрман мәгсәдилә зәјәрәјин тохумларындан истифадә олунур.

Зәјәрәјин тохумларында 10 фаизә гәдәр селикли маддәләр вә 30—40 фаизә гәдәр пијли јағ вардыр. Селикли маддәләрин олмасына көрә тохумларындан мә'дә-бағырсаг хәстәликләриндә (гастритләрдә, ентеретдә), еләчә дә тәнәффүс јоллары хәстәликләриндә (өскүрәкләрдә, бронхитләрдә, ларинкитдә) илтиһаб әлејһинә маддә кими истифадә олунур.

Истифадә гајдасы — биткинин тохумларындан 2 чај гашығы 1 стәкан гајнар суда 10 дәгигә дәмләјир, сонра күндә 2 дәфә, һәр дәфәдә 1/2 стәкан ичирләр.

КӘПӘНӘКДИЛИ— Cynoglossum officinale L. —ЧЕРНОКОРЕНЬ ЛЕКАРСТВЕННЫЙ

Дәрман кәпәнәкдилинин һәм отундан, һәм дә көкләриндән сулу дәмләмә һазырлајыб мә'дә-бағырсаг вә тәнәффүс јоллары хәстәликләриндә илтиһабы арадан галдырычы вә өскүрәк кәсичи дәрман кими истифадә едирләр. Бундан әлавә, сулу дәмләмәси чыхыгларда вә сыныгларда ванна формасында ишләдилир.

Азәрбајчанда бу биткинин бол еһтијаты вардыр.

Истифадә гајдасы — биткинин гурудулмуш вә хырдаланмыш көкләриндән 2 хөрәк гашығы 4 стәкан суда 40—50 дәгигә дәмләјиб күндә 3 дәфә, һәр дәфә 1/2 стәкан гәбул едирләр. Көкләриндән 100 г 5 литр суда 15—20 дәгигә дәмләјәрәк, ванна һазырладыгдан сонра зәдәләнмиш наһијәни 1—2 саат мүддәтиндә һәмин ваннада сахламаг мәсләһәт көрүлүр.

КӘКРӘОТУ— Acroptilon repens —ГОРЧАК

Азәрбајчанда јабаны һалда 1 нөвү јајылыб. Чохиллик, торвари түкләрлә өртүлү, зәһәрли алаг биткисидир, күчлү көк системинә маликдир. Јерүстү көвдәси

сых јарпагларла өртүлүдүр. Һәр будағынын зирвәсиндә анчаг бир дәнә чичәк сәбәти олур. Чичәкләринин һамысы боручугваридир, чәһрајыдыр, јумуртајабәнзәр сәбәт формасында јерләшмишдир.

Мејвәләри һамар дәнәчикдән ибарәтдир. Битки апрелдән пајыз фәслинә кими чичәкләјир, мејвәси ијундан инкишаф етмәјә башлајыр. Азәрбајчанда кәкрә памбыг әкилән рајонларда алаг биткиси кими јајылыб, хүсусилә Абшеронда, Губа—Хачмаз овалыгларында кениш саһәдә битир.

Биткинин тәркибиндә алкалоидләр (0,11%), ачы маддәләр, ашы маддәләри (1,96%), пијли маддәләр (2,4%), гатранлы маддәләр (3,38%), үзви туршулар (0,43%), С витамини (76,3 мг%) вә с. мүәјјән едилмишдир.

Халг тәбабәтиндә гурудулмуш көкләриндән сулу биширмә һазырлајыб, гусдуручу маддә кими ичирләр.

Кәкрәоту јашајыш јерләриндә раст кәлинән паразитләрә гаршы да ишләдилир.

Кәкрәоту ат вә гојунлар үчүн хүсусилә зәһәрлидир.

КИЧИК ГАЈТАРМАОТУ— Potentilla sapina L. ЛАПЧАТКА НИЗКАЯ

Биткинин гурудулмуш отундан дәмләмә һазырлајыб маддәләр мүбадиләсини јахшылашдырычы дәрман кими, еләчә дә епилепсијада истифадә едирләр.

Истифадә гајдасы — биткинин гурудулмуш вә хырдаланмыш отундан 1 чај гашығы јарым стәкан гајнар суда јарым саат мүддәтиндә дәмләјәрәк хөрәк гашығы илә күндә 3 дәфә гәбул едирләр.

КИЧИК ГОВОТУ— Cerinthe minor —ВОСКОВНИК МАЛЫЙ

Азәрбајчанда јабаны һалда бир нөвү битир. Бириллик, надир һалларда чохиллик от биткиси олуб, нөвбә илә јерләшән, түксүз, тәпәси күт јарпаглары вар. Көкјаны јарпаглары узунсов-күрәшәкиллидир ,көвдәнин орта һиссәсиндә јерләшән јарпаглары узунсовдур, јухарыдакы јарпаглар исә јумурташәкиллидир. Сых гыврым чичәк групуна топлашмыш ачыг-сары рәнкли чичәкләри олур. Мејвәси јумурташәкилли, итиучлу фындыгчыгдыр. Битки ијун ајында чичәк ачыр, мејвәси августда јетишир.

Дәрман мәгсәдилә јерүстү һиссәсиндән чичәк ачан дөврдә топлајыб истифадә едирләр.

Халг тәбабәтиндә говотундан сулу биширмә вә дәмләмә һазырлајыб, сыныгларда вә чыхыгларда һовкөтүрән вә ағрыкәсән дәрман кими ванна шәклиндә истифадә едирләр.

Истифадә гајдасы — говотунун јерүстү јашыл һиссәләрини (тәхминән 20—25 г, 0,5 л суда) биширирләр. Биширмә просесини 1 стәкан маје галана кими давам етдирир, сонра исә исти-исти сүзүрләр. Алынан сүзүнтүнүн үзәринә азачыг буғда уну әлавә едиб, гарышдырмагла мәлһәм һазырлајыр вә ону тәнзифин үстүнә јахыб, бојун наһијәсиндә јерләшән лимфатик вәзиләрин илтиһабында истифадә едирләр.

КӨВРӘК МУРДАРЧА— Rhamnus frangula L. —КРУШИНА ЛОМКАЯ (крушина ольховидная)

Азәрбајчанын дағ-мешә рајонларында көврәк мурдарча чох кениш јајылмышдыр. Республикамызда биткинин бол еһтијаты вардыр.

Јазын илк ајларында көвдә вә гол-будагларынын габыгларыны хүсуси аләтлә (бычагла) сојуб көтүрүр, сонра гуру һавалы јердә вә ја хүсуси гурудучуларда гурудурлар. Гурудулмуш габыглардан дәмләмә-биширмә һазырлајыб хроники мә'дә-бағырсаг хәстәликләриндә (гәбизликдә) зәриф ишләтмә дәрманы кими дахилә гәбул едирләр.

Истифадә гајдасы — биткинин гурудулмуш габыгларындан 10—20 г 400 мл суда 40—50 дәгигә мүддәтиндә дәмләјир, сонра сојудуб сүзүр вә күндә 3—4 дәфә, һәр дәфәдә 1 стәкан ичирләр. Һазырда елми тәбабәтдә биткинин габыгларындан спиртли дуру екстракт да һазырланыр. Һәмин екстракт вә мурдарчанын таблетләри (мә'дә-бағырсаг хәстәлијиндә, хроники гәбизликдә) зәриф ишләдичи дәрман кими дахилә гәбул едилир.

ҠАВАЛЫ— Prunus L. —СЛИВА

Азәрбајҹанда кавалынын 5 нөвү јајылыб. Бунлардан 2 нөвү бечәрилир.

Мејвәләри тамлы вә иштаһа артырычы хассәјә маликдир. Мејвәләри үзви туршуларла, шәкәр вә витаминләрлә зәнкиндир. Тәзә мејвәләри вә мүрәббәси зәриф ишләдичи тә'сир көстәрир. Она көрә дә хроники гәбизликдә фајдалыдыр. Кавалынын атеросклерозда, ревматизмдә вә подаграда да мүаличәви әһәмијјәти вардыр.

Истифадә гајдасы — мүрәббәсиндән 1—2 хөрәк гашығы вә ја тәзә мејвәләриндән 10—15 әдәд ахшамлар јатмаздан әввәл гәбул етмәк мәсләһәт көрүлүр.

ҠӘЧӘВӘР— Acorus L. —АИР

Кәчәвәрин көкүмсов көвдәсиндән сулу дәмләмә вә тинктура һазырлајыб бөјрәк, гара чијәр вә өд кисәси хәстәликләриндә истифадә едирләр.

Истифадә гајдасы — кәчәвәрин гурудулмуш вә хырдаланмыш көкүндән 2 чај гашығы 1 стәкан гајнар суда 2—3 саат мүддәтиндә дәмләјиб сүзүрләр, сонра алынан сүзүнтүдән күндә 3 дәфә, һәр дәфәдә стәканын 1/4 һиссәси гәдәр јемәкдән јарым саат габаг гәбул едирләр.

КИРДӘБАШ ТОППУЗТИКАН— Echinops sphaerocephalus L. —МОРДОВНИК КРУГЛОГОЛОВЫЙ

Азәрбајҹанда топпузтиканын 10 нөвүнә раст кәлинир. Дәрман мәгсәдилә тохумларындан истифадә олунур. Тохумларындан алынан ехинопеин алкалоидиндән ехинопсин нитрат препараты истеһсал едилир. Бу препаратдан әзәлә атрофијасында, периферик ифлиҹләрдә, көрмә вә ешитмә габилијјәтинин зәифләмәсиндә, еләҹә дә физики вә зеһни јорғунлугларда истифадә едилир.

Ехинопсин нитрат организмин тонусуну јүксәлдир, иштаһаны артырыр, көрмә габилијјәтини јахшылашдырыр.

Истифадә гајдасы — ехинопсин-нитрат препаратындан сулу мәһлул һазырлајыб јемәкдән 10—15 дәгигә габаг күндә 2 дәфә, һәр дәфә 15—20 дамчы гәбул едирләр.

КИЧИТКӘН—Urtica dioica L. —КРАПИВА ДВУДОМНАЯ

Азәрбајҹанда кичиткән чох кениш јајылыб. Кичиткән витаминләрлә олдугча зәнкиндир. Тәркибиндә К витамини (16—20 мг %), С витамини (300 мг %), А, B_1, B_2, Р вә С витаминләри вардыр. Јарпагларындан дахили ганахмаларда, диабетдә, бабасилдә, ганазлығында, авитаминозларда вә с. кениш истифадә едилир.

Истифадә гајдасы — биткинин гурудулмуш вә хырдаланмыш јарпагларындан 2 хөрәк гашығы 1 стәкан гајнар суда дәмләјиб, јемәкдән 1/2 саат әввәл күндә 3—4 дәфә хөрәк гашығы илә гәбул едирләр.

КӨЈ НОХУД— Pisum sativum —ГОРОХ ПОСЕВНОЙ

Азәрбајҹанда 2 нөвү јајылыб. Тибдә анҹаг бечәрилән көј нохуддан истифадә едилир.

Көј нохудун јарпагларында (јашыл һиссәләриндә) хлорофил, каротин, С витамини (33 мг%), чаван зоғларында аспаракин, шәкәрли маддәләр, С витамини (50—100 мг%) вә с. вардыр.

Көј нохудун тохумлары мүхтәлиф биоложи фәал маддәләрлә зәнкиндир. Онларын тәркибиндә 22—34% зүлал, 3,6—5,5% пијли јағ, 4—10% шәкәр, 13—20 мг% каротин, B_2 витамини (2,4 мг %), јашыл тохумларында исә 33—55 мг% С витамини мүәјјән едилмишдир.

Истифадә гајдасы — халг тәбабәтиндә говрулмуш буғда, нохуд, гоз ләпәси, гара истиот, һил, зәнчәфил вә куркуманы (сары көк) бәрабәр һиссәдә көтүрүб, бир јердә гарышдырыр, һәвәнкдәстә илә әзир, сонра балла гарышдырыр, 1 күн сахладыгдан сонра, чај гашығы илә, һәр күн сәһәр, јемәкдән әввәл ревматизмә гаршы гәбул едирләр. Од үзәриндә говрулмуш нохуду һәвәнкдәстәдә

әзиб хырдалаjыр, сонра үзәринә гара истиотун вә һи-лин порошокундан әлавә едиб гарышдырырлар, үзәринә әтдоғраjан машында хырдаланмыш кишмиш әлавә едиб тәзәдән гарышдырырлар, нәтичәдә күтлә һалында алынмыш гарышығы нохуд боjда һәб шәклинә салыб гадын хәстәликләриндә илтиһабы арадан галдырычы маддә кими гәбул едирләр.

Халг тәбабәтиндә, еләчә дә нохуд унунун балда һазырланмыш һалвасындан (нохуд һалвасы) синир системини мөһкәмләндиричи вә тонусландырычы дәрман кими истифадә едирләр. Көj нохудун зоғларындан алынан тәзә ширә кәсикләрдә ганкәсичи маддә кими ишләдилир.

КӨJРҮШ— Polycnemum L. —ПОЛИКНЕМУМ (хруплявник)

Дәрман мәгсәдилә габыгларындан даһа чох истифадә едилир. Jазын илк аjында көвдә вә гол-будагларынын габыгларыны сојуб көтүрүр, гуру һавалы јердә сәриб гурудур, сонра хырда доғраjыб кағыз торбаларда сахлаjырлар. Гурудулмуш габыгларындан чаj дәмләjиб мә'дә-бағырсаг хәстәликләриндә илтиһабы арадангалдырычы, ағрыкәсичи, зәриф ишләдичи дәрман кими истифадә едирләр. Гурудулмуш jарпагларынын сулу дәмләмәсини исә ревматизмдә, гарачиjәр хәстәликләриндә ағрыкәсичи, илтиһабы арадангалдырычы, еләчә дә дашсалычы вә сидикговучу дәрман кими ишләдирләр.

Истифадә гаjдасы — биткинин гурудулмуш вә хырдаланмыш габыгларындан 2—3 чаj гашығы 1 стәкан гаjнар суда 20—25 дәгигә дәмләjәндән сонра сүзүр вә күндә 2 дәфә, һәр дәфә 1/2 стәкан ичирләр. Гурудулмуш jарпагларындан 2 хөрәк гашығы 2 стәкан гаjнар суда 30—40 дәгигә дәмләjиб, күндә 3 дәфә, һәр дәфә 1/2 стәкан гәбул едирләр.

КҮЛӘВӘР— Centaurea L. —ВАСИЛЕК

Күләвәр отунун гурудулмуш чичәкләриндән сојугдәjмәләрдә, гарын ағрыларында, бөjрәк вә сидик кисәсинин илтиһабында истифадә олунур.

Истифадә гаjдасы — күләвәрин чичәкләриндән 1 чаj гашығы көтүрүб дәм чаjникинә төкүлүр, үзәринә 1 стәкан гаjнар су әлавә едирләр. 1 саатын мүддәтиндә дәмләjирләр, сојудуб сүздүкдән сонра күндә 3 дәфә, һәр дәфә јемәкдән 15—20 дәгигә габаг, стәканын 1/4 мигдарыны гәбул едирләр.

КҮЛӘСОВУ (ИТОТУ)— Morrubium L. —ШАНДРА

Азәрбаjчанда итотунун бир нечә нөвүнә раст кәлинир. Бунлардан халг тәбабәтиндә чох истифадә олунаны ади итотудур. Тәркибчә флаваноидли биткидир. Дәрман мәгсәдилә чичәкләриндән истифадә олунур. Чичәкләринин өзүнәмәхсус әтирли иjи вардыр. Сулу дәмләмәси организмин тонусуну артырыр, һәзм просесини јахшылашдырыр, еләчә дә өдговучу тә'сир көстәрир.

Халг тәбабәтиндә гурудулмуш чичәкләриндән дәмләмә һазырлаjыб бронхиал астмада вә гарачиjәр хәстәликләриндә ичирләр.

Истифадә гаjдасы — биткинин гурудулмуш чичәкләриндән 4 чаj гашығы 2 стәкан суда дәмләjиб, күндә 4 дәфә, һәр дәфә 1/2 стәкан гәбул едирләр.

КҮНӘБАХАН— Helianthus annus L. —ПОДСОЛНЕЧНИК ОДНОЛЕТНИЙ

Азәрбаjчанда күнәбахан биткиси чохдан бәри бечәрилир. Онун гурудулмуш jарпагларынын вә чичәкләринин дәмләмәси тәнәффүс јоллары илтиһабында, хүсусилә бронхитдә истифадә едилир. Jарпаг вә чичәкләриндән һазырланмыш тинктурасыны малjариjа хәстәлиjиндә гәбул едирләр. Тохумларындан алынан күнәбахан јағы зәриф ишләтмә дәрманы кими тәтбиг едилир.

Истифадә гаjдасы — күнәбаханын гурудулараг хырдаланмыш jарпаг вә чичәкләриндән бәрабәр һиссә көтүрүб гарышдырдыгдан сонра һәмин гарышыгдан 10 г 0,5 литр арағын ичәрисиндә 1—2 һәфтә дәмләjирләр. Нәтичәдә алынмыш спиртли мәһлулдан јемәкдән 10—15 дәгигә габаг, күндә 3 дәфә, һәр дәфә 30—40 дамчы ичирләр.

КҮРЧҮ БОЈАГОТУ— Rubia iberica L. —МАРЕНА ГРУЗИНСКАЯ

Азәрбајҹанда 2 нөвү вардыр.

Дәрман мәгсәдилә көкләриндән истифадә олунур. Јај фәслиндә көкләрини топлајыб тәмизләјәндән сонра хырда доғрајыр, ачыг гуру һавада гурудур, сонра онун дәмләмә-биширмәсиндән вә еләҹә дә спиртдә һазырланмыш екстрактындан бөјрәк-сидик јолларында даш олдуғу заман дахилә гәбул едирләр.

Бојаготу сидик јолларында әмәлә кәлмиш калсиум-фосфат вә магнезиум-фосфат тәркибли дашлары әридиб сыјығлашдырыр вә онларын организмдән харич олунмасына шәраит јарадыр.

Истифадә гајдасы — биткинин гурудулмуш көкләринин порошокундан 2 чај гашығы 2 стәкан гајнар суда 2—3 саат дәмләјәрәк сүздүкдән сонра күндә 4 дәфә, һәр дәфә 1/2 стәкан гәбул едирләр.

Гурудулмуш көкләриндән 1:1 нисбәтдә дуру спиртли екстракт һазырланыр вә ондан күндә 3 дәфә, һәр дәфә 1 чај гашығы ичирләр.

ЛИМОН— Citrus limon —ЛИМОН

Ситрус биткиләри ичәрисиндә ән кениш јајыланы вә истифадә олунаны лимондур. 3—6 м һүндүрлүкдә һәмишәјашыл ағачдыр. Чаван зоғлары гырмызы-бәнөвшәји рәнкдәдир. Јарпаглары нөвбә илә дүзүлмүшдүр, әтирли, парлаг, узунсов-лансет вә ја еллипсшәкиллидир. Ағ чичәкләри тәк-тәк вәзијјәтдә јарпагларынын голтуғунда јерләшир, мејвәләри ири, овал формалы, јетишәндә сары рәнкдәдир, галын габыглыдыр, хошакәлән әтирлидир.

Лимонун вәтәни Асијанын ҹәнуб-шәрг өлкәләридир. Бурада лимон чох гәдим вахтдан бәри беҹәрилир. Һазырда лимонун Италија вә Испанијада дүнја тиҹарәти үчүн мүһүм әһәмијјәтли плантасијалары салынмышдыр. Еләҹә дә лимон Күрҹүстан, Гара дәниз саһилләриндә һәмчинин Азәрбајҹанын субтропик (Ләнкәран, Астара вә саир) рајонларында инкишаф етдирилир.

Мә'лум олдуғу кими, бу гијмәтли биткинин ән чох

мејвәләриндән истифадә олунур. Мејвәләрин габыг һиссәсиндә 3—6%-ә гәдәр ефир јағы вардыр. Лимон јағы ачыг-сары рәнкли маједир, хошакәлән әтирли ијә маликдир. Онун тәркибиндә 3—6% ситрал алдеһиди, 1% кераниласетат, 90%-ә гәдәр терпен лимонен вардыр ки, бунлар да лимон јағынын ән гијмәтли тәркиб һиссәси һесаб олунурлар. Лимон јағындан әсас е'тибарилә әтријјат сәнајесиндә ән гијмәтли хаммал кими истифадә олунур. Ејни заманда тиббдә бир сыра мүрәккәб дәрманларын тәркибиндә дә әтирли маддә кими ишләдилир. Мејвәләрин ләт һиссәсиндә 8—9% лимон туршусу, 100 мг%-ә гәдәр аскорбин туршусу, B_1 вә B_2 витаминләри вардыр. Лимон туршусундан натриум-ситрат һазырланыр ки, бундан да ганкөчүрмә мүәссисәләриндә донор ганыны консервләшдирмәк мәгсәдилә кениш истифадә едилир.

Елми тәбабәтдә сон илләр лимон јағындан ситрал алдеһиди истеһсал едилир.

Ситралдан 1—3%-ли сулу-спиртли мәһлул һазырлајыб көзүн мүхтәлиф хәстәликләриндә көзә дамыздырылыр. Бундан әлавә, лимон мејвәләри анкинада вә авитаминозларда чох фајдалыдыр.

МАЈАОТУ — Humulus lupulus L. —ХМЕЛЬ ОБЫКНОВЕННЫЙ

Хәмирмаја отунун гозаларынын дәмләмәси иштаһа артырычы, һәзм просесини јахшылашдырычы, еләҹә дә сидик јолларынын илтиһабыны арадан галдырычы вә синир системини сакитләшдиричи тә'сирә маликдир. Азәрбајҹанда мајаотунун бол еһтијаты вардыр.

Республиканын дағ-мешә рајонларында мајаотунун тәдарүкүнү тәшкил етмәк мүмкүндүр.

Истифадә гајдасы—биткинин гурудулмуш вә хырдаланмыш гозаларындан 2 хөрәк гашығы 1 стәкан гајнар суда дәмләјиб, күндә 3 дәфә, һәр дәфә 1 стәкан ичирләр.

457—6

МАҺМЫЗЧИЧӘК— Delphinium —ЖИВКОСТЬ

Азәрбајчанда јабаны һалда 13 нөвү јајылыб, 2 нөвүндән тиббдә истифадә едилир.

Маһмызчичәк чохиллик от биткиси олуб, бармагвари бөлүмлү јарпаглара маликдир. Чичәкләри салхым формасында јерләшир, түнд-көј рәнкдәдир. Битки ијул-август ајларында чичәкләјир. Бу вахт да мејвә кәтирир.

Маһмызчичәјин бүтүн һиссәләриндә алкалоидләр вардыр. Јарпагларында 2,78%-ә гәдәр алкалоидләр мәчмусу мүәјјән едилмишдир ки, бунлар да тәркибчә 3 алкалоиддән ибарәтдир. Бунлардан әтрафлы өјрәнилән метилликаконтиндир (0,82%). Биткинин тохумларында 1,86%-ә гәдәр алкалоидләр мәчмусу вардыр.

Халг тәбабәтиндә маһмызчичәјинин јерүстү һиссәсиндән чај кими дәмләјиб, баш түкүнү мөһкәмләндирмәк мәгсәдилә түкләрин дибинә сүртүрләр. Ејни мәгсәдлә биткинин тохумларыны порошок һалына салараг, кәрә јағында мәлһәм һазырлајыб баша сүртүрләр.

Маһмызчичәјинин јарпаг вә көвдәсиндән исә суда чај кими дәмләјиб, инсектисид маддә кими јашајыш биналарында паразитләрә гаршы ишләдилир.

МЕШӘ АЛМАСЫ— Malus silvestris — ЯБЛОНЯ ЛЕСНАЯ

Мејвәли биткиләр ичәрисиндә алма ән чох јајылан, рәнкарәнк нөвә вә сортлара малик гијмәтли биткидир. Мејвәләринин хош дады вә әтри вардыр. Алма ширәси шәкәр, үзви туршулар, пектин, гатран маддәләри вә витаминләрлә олдугча зәнкиндир.

Азәрбајчанда алманын чохлу нөвү бечәрилир. Бундан әлавә республиканын мешәләриндә јабаны (чыр) алма да чох кениш јајылмышдыр.

Халг тәбабәтиндә алманы гајнар суда пөртләдиб хроники мә'дә-бағырсаг хәстәликләриндә (гәбизликдә) јејирләр. Алма ширәси гастритләрдә, атеросклерозда, хроники полиартритләрдә, бронхитдә вә неврастенијада чох хејирлидир.

Истифадә гајдасы—2—3 алма көтүрүб габығыны сојмадан тәмиз су илә јујур, 1 литр суда 20—25 дәгигә биширир, сонра ичәрисинә шәкәр вә лимон әлавә едиб гарышдырараг күндә 5—6 дәфә, һәр дәфә 1/2 стәкан ичирләр.

МЕШӘ ӘТИРШАҺЫ— Geranum silvaticum L. —ГЕРАНЬ ЛЕСНАЯ

Гурудулмуш әтиршаһ отундан дәмләмә формада ревматизмдә, подаграда, бөјрәкләрин даш хәстәлијиндә, еләчә дә ушаглыг ганахмаларында истифадә едирләр. Әтиршаһ ејни заманда, мүхтәлиф дәри хәстәликләриндә (иринли дәри јараларында) антисептик, дезинфексијаедичи вә јарасағалдычы дәрман кими дә ишләдилир.

Истифадә гајдасы—гурудулмуш вә хырдаланмыш әтиршаһ отундан 2 чај гашығы көтүрүб 2 стәкан гајнанмыш суда ади температурда 8 саат дәмләјир вә сојутдугдан сонра гуртум-гуртум ичирләр.

МЕШӘ КИЛАСЫ— Padus mill—ЧЕРЕМУХА

Мешә киласынын анчаг мејвәләриндән истифадә олунур. Мејвәләрини тамам јетишәндә топлајыб хүсуси собаларын үзәриндә 50—60° температурда гурудурлар. Мејвәләри витаминләрлә, үзви туршуларла, ашы маддәләри илә, шәкәрли вә дикәр мүаличәви әһәмијјәтли маддәләрлә зәнкиндир. Азәрбајчанда мешә киласы Ләнкәран—Астара зонасында, хүсусилә Талышын Һиркан мешәләриндә кениш јајылыб. Тәзә дәрилмиш, еләчә дә гурудулмуш мејвәләри бүзүшдүрүчү, сидикговучу вә тәрләдичи тә'сирә маликдир. Она көрә дә гурудулмуш мејвәләриндән мә'дә-бағырсаг, бөјрәк вә сидик јоллары хәстәликләриндә, еләчә дә сојугдәјмәләрдә истифадә едирләр.

Истифадә гајдасы—биткинин гурудулмуш мејвәләриндән 1 хөрәк гашығы 1 стәкан гајнар суда дәмләјиб, исһал заманы ичирләр. Бундан әлавә, бөјрәк хәстәликләриндә 2 хөрәк гашығы 2 стәкан суда 45—50 дәгигә дәмләјиб, күндә 4 дәфә, һәр дәфә 1/2 стәкан гәбул едирләр.

МЕШӘ ЧИЈӘЛӘЈИ — Fragaria vesca L. —ЗЕМЛЯНИКА ЛЕСНАЯ

Азәрбајҹанда чијәләк һәм јабаны һалда кениш јајылыб, һәм дә бечәрилир. Чијәләјин мејвә вә јарпагларында шәкәр, үзви туршулар, пектин вә гатранлы маддәләр, мүхтәлиф витаминләр, флавоноидләр вә с. маддәләр вардыр.

Чијәләјин гурудулмуш мејвәләриндән вә јарпагларындан дәмләмә һазырлајыб подаграда, бөјрәк хәстәликләриндә, хүсусилә сидик јоллары дашларында сидикговучу вә дашсалычы, еләҹә дә үмуми зәифликдә вә ганазлығында гүввәтләндиричи, һипертонија хәстәлијиндә исә һипотензив дәрман кими истифадә едилир.

Истифадә гајдасы—биткинин гурудулмуш мејвәсиндән 2—3 хөрәк гашығы көтүрүб, 2 стәкан гајнар суда 39—40 дәгигә дәмләјиб күндә 4 дәфә, һәр дәфәдә 1/2 стәкан, гурудулмуш вә хырдаланмыш јарпагларындан исә, 1 хөрәк гашығы 1 стәкан гајнар суда 40—50 дәгигә дәмләјиб хөрәк гашығы илә күндә 3—4 дәфә гәбул едирләр.

МӘДӘНИ ҮЗҮМ— Vitis vinifera —ВИНОГРАД КУЛЬТУРНЫЙ

Азәрбајҹанда үзүмүн 3 нөвү вә онларын да чохлу мүхтәлиф нөвләри бечәрилир. Бунлардан республикамызда сәнаје әһәмијјәтли тәсәррүфат биткиси кими кениш мигјасда бечәрилән мәдәни үзүмдүр. Нөвбәли јарпаглары дәјирмидир, 3—5 дилимли вә ја бөјрәквари-дир. Чичәкләри хырдадыр, әтирлидир, сары-јашылдыр. Мејвәси мүхтәлиф формада вә мүхтәлиф рәнкдә, ширин вә туршмәзә киләмејвәдир. Тохумлары хырдадыр, армудвари вә ја јумуртаваридир. Битки мај-ијун ајларында чичәкләјир, мејвәләри августда-сентјабрда јетишир.

Үзүм чох гијмәтли биткидир. Мејвәсинин тәркибиндә глүкоза вә фруктоза (10—30%), үзви туршулар (1,5—2,5%) ашы маддәләри, организм үчүн ваҹиб олан микроелементләр: фосфор, дәмир вә калиум, еләҹә дә каротин, С вә B_1 витаминләри вә с. вардыр.

Үзүмүн нөвләриндән асылы олараг, онларын киләсиндә 10-дан 40%-ә гәдәр глүкоза вә фруктоза, 5%-ә гәдәр сахароза, 2—3% үзви туршулар (алма, шәраб, оксалат вә салисил туршулары) мүәјјән едилмишдир.

Үзүм кениш мигјасда истифадә олунан гида мәһсулларындан биридир. Үзүмдән һәм тәзә һалда, һәм дә гурудуб истифадә едирләр. Ејни заманда шәраб, ширә, мүрәббә, маринад, компот вә с. һазырлајырлар.

Үзүмдән елми тәбабәтдә, хүсусилә үрәк-дамар системи хәстәликләринин мүаличәсиндә кениш истифадә олунур. Үзүмүн өзү вә ондан һазырланан ширә, бәкмәз, мүрәббә вә с. үрәк зәифлијиндә јахшы мүаличә еффекти көстәрир. О, үрәк әзәләсини гидаландырараг, онун тонусуну артырыр, тохумларын оксикендән истифадә етмә габилијјәтини јахшылашдырыр.

Үзүм маддәләр мүбадиләсини, һәзм просесини, ган тәзјигини нормаллашдырыр, организмин мүгавимәт гүввәсини артырыр. Она көрә дә үзүм вә онун тәзә ширәси үмуми зәифликдә, анемијада, иштаһасызлыгда, ганитирмәдә, коллапсда вә шокда чох хејирлидир.

Үзүмүн јарпагларында чохлу мигдарда каротин вә аскорбин туршусу олдуғу үчүн авитаминоз хәстәликләриндә онлардан истифадә етмәк чох фајдалыдыр.

Истифадә гајдасы—үзүмдән һазырланмыш гырмызы чахыры мәтләшдириб, гарын ағрыларында исһала вә дизентеријаја гаршы гәбул едирләр.

Шамахыда ағ үзүмүн ширәсиндән вә шәрабындан бөјрәк хәстәлијиндә сидикговучу вә дашсалычы дәрман кими истифадә едирләр.

Абшеронда тәзә дәрилмиш үзүмлә вә ондан һазырланан тәзә ширә илә гарачијәр хәстәлијинә тутуланлар мүаличә олунурлар. Үзүмүн там јетишмәмиш киләсиндән «абгора» сују һазырлајыб, шәкәр хәстәлијинә тутуланлары мүаличә едирләр, еләҹә дә ган тәзјигини ашағысалычы вә иштаһаартырычы дәрман кими абгораны ичирләр.

Үзүм сон дәрәҹә гијмәтли тәбии не'мәтдир. Ондан сағламлығы мөһкәмләтмәк үчүн кениш истифадә етмәк ваҹибдир.

МӘРЈӘМ НОХУДУ — Teucrium — ДУБРОВНИК

Азәрбајҹанда 8 нөвү јајылыб. Мәрјәм нохуду чохиллик от биткиси олуб, дөрдкүнҹ көвдәјә вә гаршы-гаршыја дүзүлмүш јарпаглара маликдир. Тач чичәкләри бир-

додаглыдыр, мејвәләри 4 гозчугдан ибарәтдир. Мејвәси торваридир вә ја гырышыгдыр, мејвә касачығында јерләшир.

Мәрјәм нохуду биткисинин јарпаг вә чичәкләринин тәркибиндә алкалоидләр, глүкозидләр, флавоноидләр, ашы маддәләри, гатранлы маддәләр, ефир јағы, үзви туршулар, витаминләр вә с. тапылмышдыр.

МӘСТ ЧАЧЫГ— Chaerophyllum temulum —БУТЕНЬ ОПЬЯНЯЮЩИЙ

Азәрбајчанда јабаны һалда 7 нөвү јајылыб. Бир нөвүндән истифадә едилир. Мәст чачыг 80 см-ә гәдәр һүндүрлүкдә бир вә ја икииллик биткидир. Икигат узунсов-јумурташәкилли јарпаглары вардыр. Чәтир формада јерләшән ағ рәнкли чичәкләри вә хәткеш—узунсов дәнәчикдән ибарәт мејвәләри вардыр. Битки мај-ијун ајларында чичәкләјир, мејвәләри ијул-августда јетишир. Дәрман мәгсәдилә јерүстү һиссәсиндән истифадә олунур. Бу мәгсәдлә чичәк ачан вахт топланыр вә ачыг гуру һавада гурудулур. Халг тәбабәтиндә гурудулмуш отундан чај кими дәмләјиб, маларија хәстәлијиндә ичирләр.

МӘРЧАНКИЛӘ Vacainium vitis idaca L. —БРУСНИКА

Мәрчанкиләнин гурудулмуш јарпагларынын дәмләмәси-биширмәси сидикговучу вә антисептик тә'сирә маликдир. Онлардан сидик јолларынын даш хәстәлијиндә, гарачијәр хәстәликләриндә, еләчә дә исһалда вә ревматизмә гаршы истифадә едилир. Биткинин јарпагларыны вә мејвәләрини мә'дәнин туршулуғуну азалдычы дәрман кими дә ишләдирләр.

Истифадә гајдасы—мәрчанкиләнин гурудулмуш вә хырдаланмыш јарпагларындан 1 хөрәк гашығы көтүрүб 1 стәкан гајнар суда 1 саат мүддәтиндә дәмләјирләр, сүздүкдән сонра хөрәк гашығы илә күндә 3—4 дәфә гәбул едирләр.

МОРУГ— Rubus idaus L. —МАЛИНА ОБЫКНОВЕННАЯ

Азәрбајчанда моруғун 15 нөвү јајылыб.

Дәрман мәгсәдилә моруғун мејвәләриндән истифадә олунур. Мејвәләри шәкәр, үзви туршулар, пектин, гатранлы маддәләр, витаминләр вә флавоноидләрлә чох зәнкиндир. Она көрә дә моруғун мејвәләриндән һәм јејинти сәнајесиндә, һәм дә тиббдә кениш истифадә олунур. Гурудулмуш мејвәләринин дәмләмәсиндән, мүрәббәсиндән вә шәрбәтиндән һәзм просесини јахшылашдырычы, тәрләдичи вә гыздырмасалычы, еләчә дә ганазлығында вә үмуми зәифликдә гүввәтверичи мәгсәдлә истифадә едирләр. Моруғун чичәкләринин дәмләмәси илан зәһәринә гаршы тәтбиг едилир.

Истифадә гајдасы—моруғун гурудулмуш мејвәсиндән 1 хөрәк гашығы 1 стәкан гајнар суда дәмләјиб исти һалда ичирләр. Моруг мејвәсиндән шәрбәт һазырлајыб бир сыра дәрманларын дадыны јахшылашдырмаг үчүн онларын тәркибинә әлавә едирләр.

МУСКАТ СҮРВӘСИ— Salvia sclarea L.—ШАЛФЕЙ МУСКАТНЫЙ

Мускат сүрвәси Азәрбајчанын дағ-мешә рајонларында кениш јајылыб, әтирли ијә маликдир, тәркибиндә 1%-ә гәдәр ефир јағы вардыр. Халг тәбабәтиндә јарпагларындан сулу дәмләмә шәклиндә сојугдәјмәләрдә, бөјрәк-сидик јоллары хәстәликләриндә истифадә едилир. Бундан әлавә, мускат сүрвәсиндән мәлһәм һазырлајыб ону дәри јараларынын, јаныгларын мүаличәсиндә вә јарасағалдычы кими ишләдирләр.

Истифадә гајдасы—биткинин гурудулмуш вә хырдаланмыш јарпагларындан 2 хөрәк гашығы 2 стәкан гајнар суда дәмләјиб күндә 4 дәфә, һәр дәфә $^1/_2$ стәкан ичирләр.

МУРКУОТУ— Elisanthe viscosa —ДРЕМА

Јоғун көвдәли, һүндүрлүјү 30—35 см-ә чатан икиллик биткидир. Јарпаглары узунсов-јумуртаваридир. Ләчәкләри сарытәһәрдир. Мејвәси узунсов—јумурта шәклиндә гутучугдан ибарәтдир. Тохумлары бөјрәк формасындадыр. Битки мај-ијун ајларында чичәкләјир, мејвәси ијулда јетишир. Јерүстү һиссәсиндә сапонинләр тапылмышдыр. Јарпагларында 47,7 мг % С витамини вардыр.

Халг тәбабәтиндә мүркүотуну чај кими дәмләјиб, сојугдәјмәләрдән баш верән нәфәс јолларынын илтиһабында, еләчә дә тәрләдичи дәрман кими гәбул едирләр.

НАЗЧИЧӘК— Genista —ДРОК

Азәрбајчанда јабаны һалда 2 нөвү јајылыб. Һүндүрбој (50—100 см.) голлу-будаглы биткидир. Јарпаглары јумуртавари-лансет шәклиндәдир. Чичәкләри сарыдыр, көвдәсинин јухарысында салхым формасында јерләшир. Мејвәси хәткеш шәклиндә 200 мм, узунлугда пахладан ибарәтдир.

Халг тәбабәтиндә назчичәјин јарпаг вә чичәкләриндән чај кими дәмләјиб, ишләдичи вә тәрләдичи дәрман кими ичирләр. Гурудулмуш јарпагларыны порошок һалына салыб мәлһәм һазырлајырлар вә иринли дәри јараларынын мүаличәсиндә ишләдирләр.

Назчичәјин чаван зоғларындан јашыл бојаг, чичәкләриндән исә сары бојаг маддәси алыныр.

Назчичәјин чинсинә јахын олан Испанија назчичәји, јахуд сарыколдур.

Испанија назчичәји (дрок испанский) 4 м-ә гәдәр һүндүрлүкдә, голлу-будаглы кол биткисидир, јарпаглары хәткешшәкилли, чичәкләри парлаг-сарыдыр, әтирлидир, көвдәсинин вә гол-будагларынын зирвәсиндә салхымвари јерләшир.

Азәрбајчанда бағларда, паркларда, хүсусән Абшеронда бәзәк биткиси кими кениш бечәрилир. Испанија назчичәјинин јерүстү јашыл һиссәләриндә ситизин, спартеин вә с. алкалоидләр мүәјјән едилмишдир. Бундан башга, тәркибиндә флавоноидләр вә азча јод да тапылмышдыр. Јарпаг вә чичәкләриндән спиртли чыхарыш һазырлајыб, галханабәнзәр вәзи хәстәликләринин мүаличәсиндә истифадә едирләр.

НАНӘ— Mentha piperita L. —МЯТА ПЕРЕЧНАЯ

Нанә чох гәдимдән истифадә олунан ефирјағлы биткидир. Онун јарпагларыны битки чичәкләјән дөврдә топлајараг гуру һавалы көлкә јерләрдә гурутдугдан сонра дәмләјиб мә'дә-бағырсаг санчыларында, үрәк ағрысында сакитләшдиричи вә спазмолитик дәрман кими ичирләр. Ејни мәгсәдлә нанә јарпагларындан һазырланмыш тинктура (нанә чөвһәри) гәбул олунур. Нанәнин ефир јағындан алынан ментолу пишикоту көкләриндән алынан ефир јағында һәлл едиб валидол адлы препарат һазырлајырлар ки, бундан дамчы вә таблет шәклиндә үрәк ағрысында, мигрендә, бејин дамарларынын, мә'дә-бағырсагларын спазмында, дәниз вә тәјјарә хәстәлијиндә, еләчә дә гусмаја гаршы кениш истифадә олунур.

Истифадә гајдасы—гурудулмуш нанә јарпағындан 5 г 200 мл суда дәмләјиб јемәкдән 1—2 саат әввәл күндә 3—4 дәфә, һәр дәфә 1—2 хөрәк гашығы ичирләр.

Нанә тинктурасындан күндә 3 дәфә, һәр дәфә 30—40 дамчы гәбул едилир.

НАР— Punica granatum L. —ГРАНАТОВОЕ ДЕРЕВО

Нар ширәси чох фајдалы дәрмандыр. О, иштаһыны артырыр, һәзми сүр'әтләндирир, үрәк әзәләсинин гидаланмасыны јахшылашдырыр, гарачијәр вә өд јолларынын, еләчә дә мә'дә-бағырсагларын фәалијјәтини тәнзимләјир. Бундан әлавә, нар ширәси сидикговучу, өдговучу вә ағрыкәсичи тә'сирә дә маликдир. Она көрә дә һидропсда, мә'дә-бағырсаг, гарачијәр хәстәликләриндә (сарылыгда), үрәк хәстәликләриндә нар ширәсинин чох мүһүм әһәмијјәти вардыр. Нар мејвәләринин габыгларындан чај дәмләјиб исһала вә дезинтеријаја гаршы ичмәк чох фајдалыдыр. Бунларла јанашы, нар көкләриндән биширмә һазырлајыб лентвари гурдлара гаршы истифадә етмәк мәсләһәт көрүлүр.

Истифадә гајдасы—нар мејвәләринин габығыны ајырыб күн алтында гурудур, сонра хырдалајыр вә 2 чај гашығы көтүрүб 1 стәкан суда 1—2 саат дәмләјир вә хөрәк гашығы илә күндә 3 дәфә ичирләр.

НАРИНКИ— Citrus unshu Mare —МАНДАРИН

Наринкинин мејвәләринин габыгларындан тинктура һазырлајыб, хроники мә'дә-бағырсаг хәстәликләриндә һәзм органларынын фәалијјәтини јахшылашдыран вә иштаһа артыран дәрман кими истифадә едирләр.

Наринки мејвәләринин габығында 4—5% хош әтирли ијә малик ефир јағы вардыр.

Истифадә гајдасы—мејвәләринин тәзә сојулуб хырдаланмыш габыгларындан 2—3 хөрәк гашығы јарым литр зәиф спиртдә (арагда) һәрдәнбир чалхаламагла 6—7 күн сахлајандан сонра јемәкдән 1—2 саат габаг күндә 3 дәфә, һәр дәфә 2 хөрәк гашығы ичирләр.

НОВРУЗКУЛУ-Primula L. ПРИМУЛА (ПЕРВОЦВЕТ)

Азәрбајчанда новрузкулунүн бир нечә нөвү јајылмышдыр.

Новрузкулу отунун көкләриндән вә јарпаг-чичәкләриндән тәнәффүс јоллары хәстәликләриндә (бронхитдә, ағчијәр илтиһабында, көј өскүрәкдә), еләчә дә сидик-говучу вә тәрләдичи дәрман кими истифадә едилир. Јарпаглары С витамини илә зәнкин олдуғу үчүн сулу дәмләмәси вә әзилмиш порошоку витаминозларда тәтбиг едилир.

Истифадә гајдасы—биткинин гурудулмуш јарпагларындан 5 г 1 стәкан гајнар суда дәмләјиб күндә 3 дәфә, һәр дәфә $1/2$ стәкан ичирләр. Гурудулмуш көкләриндән 8 г 200 мл суда 30—40 дәгигә дәмләјәрәк күндә 3 дәфә, һәр дәфә 1 хөрәк гашығы гәбул едирләр.

ОНАГРА— Epilolium L. —КИПРЕЙ

Азәрбајчанда биткинин 16 нөвү јајылмышдыр.

Дәрман мәгсәдилә онагранын чичәкли һиссәләрини јај фәсли топлајараг ачыг һавада гурудандан сонра хырдалајыр вә сулу дәмләмә һазырлајыб баш ағрыларында, јухусузлугда, еләчә дә сидикговучу дәрман кими истифадә едирләр. Јарпагларынын порошокуну ачыг јараларын вә кәсикләрин үстүнә сәпиб сарыјырлар.

Истифадә гајдасы—биткинин гурудулмуш вә хырдаланмыш отундан 2 хөрәк гашығы 1 стәкан гајнар суда 40 дәгигә дәмләјиб, сонра сүзүб хөрәк гашығы илә күндә 3—4 дәфә дахилә гәбул едирләр.

ОНОНИС— Ononis L. —СТАЛЬНИК

Ононис изофлавон гликозиди ононинлә вә оносеролла зәнкин биткидир. Онун көкләриндән истифадә олунур. Гурудулмуш көкләриндән сулу биширмә—дәмләмә һазырлајыб бөјрәк-сидик јоллары хәстәликләриндә сидикговучу, бабасилдә исә илтиһабы арадан галдырычы вә ганкәсичи дәрман кими истифадә едирләр.

Истифадә гајдасы—бабасил хәстәлијиндә биткинин гурудулмуш вә хырдаланмыш көкләриндән 10 г көтүрүб јарым литр суда 1—2 саат дәмләјәрәк сүзүб јемәкдән габаг күндә 3 дәфә, һәр дәфәдә $1/2$ стәкан гәбул едирләр.

ОРТА ЧИНЧИЛИМ— Stellasia media —ЗВЕЗДЧАТКА СРЕДНЯЯ

Азәрбајчанда 5 нөвү јајылмышдыр.

Чинчилим бир вә икииллик от биткиси олуб, зәриф, јернән сүрүнән, силиндрик формада 10—30 см узунлугда јерүстү көвдәјә маликдир. Гаршы-гаршыја дүзүлмүш јумурташәкилли јарпаглары вар. Чичәкләри ағ рәнкдәдир, хырдадыр. Мејвәси јумурташәкилли гутучугдан ибарәтдир. Битки апрел ајындан сентјабра кими чичәкләјир. Хүсусән алаглы јерләрдә, јол әтрафында, чај кәнарларында, гајалыгларда битир. Јарпагларында 35—

40 мг % каротин, 48—50 мг % аскорбин туршусу, азча ефир јағы вә бојајычы маддәләр вардыр.

Халг тәбабәтиндә чичәк ачан дөврдә топланыб гурудулан јерүстү һиссәсиндән чај кими дәмләјиб, гарын ағрысында ичирләр.

ОТСАРМАШЫГ— Convolvulus —ВЬЮНОК

Азәрбајчанда 8 нөвү јајылыб, 3 нөвүндән тиббдә истифадә олунур.

Сармашыг чохиллик от биткиси олуб, боз вә ја күмүшү рәнкдәдир. Көвдә вә гол-будаглары мәхмәри түкләрлә өртүлмүшдүр. Јарпаглары узунсов—еллипсшәкилли вә ја узунсов—лансетшәкиллидир. Чичәкләри тәк-тәк вәзијјәтдә јерләшмишдир. Тач чичәкләри гыфваридир, чәһрајы рәнкдәдир, мејвәси јумурта формалы гутучугдан ибарәтдир. Тохумлары чылпагдыр, узунсов—јумуртašәкиллидир, рәнки гарадыр.

Сармашығын көкләриндә ишләдичи тә'сирә малик конволвулин гликозиди вардыр, јарпаглары каротин вә аскорбин туршусу илә зәнкиндир.

Халг тәбабәтиндә гурудулмуш көкләриндән вә көкүмсов көвдәсиндән кәрә јағында мәлһәм һазырлајыб ревматизмдә ағрыкәсичи дәрман кими ишләдирләр.

Сармашығын јашыл һиссәләрини хырдалајыб сүддә гајнадыр, сонра үзәринә буғда уну әлавә едиб биширирләр. Нәтичәдә алынан мәлһәмәбәнзәр күтләдән иринли дәри јараларынын мүаличәсиндә истифадә едирләр.

Бајтарлыгда сармашыг тохумларындан чај кими дәмләјиб, атлара ишләтмә дәрманы кими ичирирләр.

ӘДОТУ-СОЛМАЗЧИЧӘК — Helichrysum Mill — —БЕССМЕРТНИК (ЦМИН)

Азәрбајчанда биткинин 5—6 нөвү јајылыб.

Дәрман мәгсәдилә әдотунун јерүстү һиссәсиндән истифадә едилир. Јај фәслиндә биткинин јерүстү һиссәсини топлајыб гуру һавалы биналарда гурудур, сонра дәмләјиб исһала гаршы, еләчә дә ағ чијәр вәрәминдә, бронхитдә, бабасилдә вә с. истифадә едирләр.

Истифадә гајдасы—биткинин гурудулмуш вә хырдаланмыш отундан 1 хөрәк гарышығы 1 стәкан гајнар суда 1—2 саатын мүддәтиндә дәмләјәрәк сүзүб сојудурлар, күндә јемәкдән 30 дәгигә габаг 3—4 дәфә хөрәк гашығы илә ичирләр.

ПАЛЫД АҒАЧЫ — Quercus L. — ДУБ

Азәрбајчанда палыдын бир чох нөвләри јајылмышдыр. Дәрман мәгсәдилә биткинин габығындан истифадә едилир. Јазын илк ајларында топланыб гурудулмуш габығдан биширмә һазырлајыб боғазын, ағыз наһијәсинин вә диш әтинин селикли гишасынын илтиһабында, стоматитләрдә, анкинада бүзүшдүрүчү вә дезинфексијаедичи дәрман кими ишләдирләр. Бундан әлавә, палыд габығынын дәмләмәсиндән мә'дә хорасында, мә'дә ганахмаларында, исһалда да мүаличә мәгсәдилә дахилә гәбул едирләр.

Истифадә гајдасы—Палыдын гурудулмуш габығындан 10 г көтүрүр, 200 мл гајнар суда 1 саат дәмләјир, сонра сүзүб күндә 3 дәфә, һәр дәфә 1 хөрәк гашығы дахилә гәбул едирләр. Гурудулмуш габыгларындан 10—15 грам 200 грам суда 1—2 саат дәмләјәндән сонра гаргара дәрманы кими истифадә едилир.

ПИШИК НАНӘСИ—Nepeta cataria —КОШАЧЬЯ МЯТА

Азәрбајчанда јабаны һалда 26 нөвү јајылмышдыр.

Пишик нанәси 30—100 см һүндүрлүкдә чохиллик от биткисидир. Јумурташәкилли умунсов јарпаглары вар. Чичәкләри хырда, ағ рәнкдәдир. Чичәк гуру сых сүпүркәвари сүнбүлдүр. Мејвәси еллипсшәкилли, үстү һамар фындыгчыгдыр. Күчлү әтирли ијә маликдир. Битки ијул ајында чичәк ачыр, мејвәләри августда јетишир.

Дәрман мәгсәдилә биткинин чичәк ачан дөврдә јерүстү һиссәсини топлајыб гурудандан сонра истифадә едирләр.

Пишик нанәсинин јерүстү һиссәсиндә 0,5—0,9%-ә гәдәр ефир јағы вардыр ки, онун да әсас тәркиби ситрал-

дан ибарәтдир. Бундан әлавә, онун тәркибиндә флавоноидләр вә тиртерпен сапонинләри дә мүәјјән едилмишдир.

Халг тәбабәтиндә биткинин гурудулмуш јарпаглары-ны чај кими дәмләјиб, ганазлығында, өскүрәјә гаршы, үрәк ағрыларында вә ган тәзјигини азалдычы дәрман кими истифадә едирләр.

ПИРАМИДАВАРИ СЫҒЫРГУЈРУҒУ — Verbascum Piramidum —КОМОВЯК ПИРАМИДАЛЬНЫЙ

Биткинин чичәкләриндән дәмләмә һазырлајыб өскүрәк әлејһинә, дөш гәфәси ағрыларында, көј өскүрәкдә, ағчијәрин илтиһабында, бронхитдә, бронхиал астмада, еләчә дә гарачијәр хәстәликләриндә истифадә едирләр.

Истифадә гајдасы—гурудулмуш чичәкләриндән 2 хөрәк гашығы 2 стәкан суда 30—40 дәгигә дәмләјиб јемәкдән әввәл күндә 4 дәфә, һәр дәфә 1/2 стәкан гәбул едилир.

ПИС ИЈЛИ ГАЈТАРМАОТУ— Potentilla erecta Hampe —ЛАПЧАТКА ПРЯМОСТОЯЩАЯ ПАХУЧАЯ

Пис ијли гајтарманын гурудулмуш оту һипертонија хәстәлијинин башланғыч дөврүндә ишләдилир. Бу биткидән Тибет тәбабәтиндә шиш, һидропс хәстәликләриндә, мә'дә хорасында, јараларда, сынығларда, еләчә дә үрәк хәстәликләриндә истифадә олунур.

Истифадә гајдасы—гурудулмуш вә хырдаланмыш гајтарма отундан 1 хөрәк гашығы 1 стәкан гајнар суда дәмләјир, сонра хөрәк гашығы илә күндә 3 дәфә гәбул едирләр. Бундан әлавә гајтарма отундан 1 : 10 нисбәтиндә 70 фаизли спиртдә һазырланмыш тинктурасыны күндә 3 дәфә, һәр дәфә 40 дамчы ичирләр. Мүаличә курсунун мүддәти бир ајдыр.

ПЫТРАГОТУ— Xanthium L. —ДУРНИШНИК (КОЛЮЧКА)

Азәрбајчанда пытраг кениш јајылыб. Онун көкләриндән истифадә олунур. Көкләрини јај фәслиндә топлајыр, сојуг су илә јујуб тәмизләјир, сонра хырда доғрајыб ачыг, гуру һавада гурудурлар. Гурудулмуш көкләриндән сулу биширмә вә дәмләмә һазырлајараг мә'дә хорасында, шәкәрли диабетдә, бөјрәк дашларында, маддәләр мүбадиләси позғунлуғунда истифадә едилир.

Истифадә гајдасы—пытрағын гурудулмуш көкләриндән 3—4 хөрәк гашығы 400 мл суда 1—2 саат мүддәтиндә дәмләјиб, исти һалда сүзүрләр. Сүзүнтүнүн үстүнә 2—3 гашыг бал әлавә едиб гарышдырандан сонра күндә 3 дәфә, һәр дәфәдә 1/2 стәкан гәбул едирләр.

РЕЈҺАН— Ocimum —БАЗИЛИК

Азәрбајчанда бир нөвү—бостан вә ја һибрид рејһан—Ocimum basilicum кениш бечәрилир.

20—60 см һүндүрлүкдә бириллик от биткиси олуб, будаглы көвдәјә маликдир. Јарпаглары саплаглы вә узунсовдур. Дәстә шәклиндә јерләшмиш чичәкләри арасы кәсилән салхымвари чичәк групуну тәшкил едир. Чичәк тачы икидодаглы солғун-чәһрајыдыр. Мејвәси фысдыгчадан ибарәтдир. Битки август-сентјабрда чичәкләјир, мејвәси сентјабрда јетишир.

Азәрбајчанда әтирли-тәмли тәрәвәз биткиси кими чохдан јетишдирилир. Абшерон кәндләриндә, еләчә дә даг әтәкләриндә јерләшән Азәрбајчан рајонларында бүтүн ил боју кениш бечәрилир.

Рејһанын јарпагларында 0,1%-ә гәдәр ефир јағы вардыр. Ефир јағынын тәркибинин 30—40%-ни евкенол, 60%-ни метилхавикол вә синеол тәшкил едир. Бундан әлавә, рејһанын тәркибиндә ачы маддә, ашы маддәләр (3,1—3,2%), пијли јағлар 2,11%), гатранлар (3,01%), үзви туршулар (3,49%), аскорбин туршусу (206,4 мг%), К витамини вә с. мүәјјән едилмишдир.

Халг тәбабәтиндә рејһанын тохумларындан чај кими дәмләјиб сојугдәјмәләрдән төрәнән хәстәликләрдә өскүрәк әлејһинә истифадә едирләр.

Истифадә гајдасы—Рејһан тохумларындан 1 хөрәк гашығы көтүрүб, 1 стәкан суда вә ја сүддә дәмләјир, сонра күндә ики дәфә (һәр дәфә јарым стәкан) ичирләр.

Абшеронда (Бакыда) вахтилә һазырланыб, исти вахтларда сатылан «искәнчәби суjу» да рејһандан һазырланыр. Бунун үчүн гәнди сиркәдә мәт һала кечәнә кими гајнадыр, сонра онун үстүнә рејһанын јарпагларындан әлавә едиб бир мүддәт сахладыгдан сонра бу гарышығын үстүнә мүәјјән гәдәр су әлавә едәрәк, гарышдырыр вә сүзүрләр. Алынан рејһанын әтирли суjундан—«искәнчәби»дән сәринләшдиричи вә истиликсалычы дәрман кими ичирләр.

Рејһанын јарпагларындан консервләшдиричи маддә кими бир сыра јејинти мәһсулларынын тәркибиндә дә истифадә олунур. Рејһана консервләшдиричи хассә верән онун тәркибиндәки ефир јағы вә фитонсидли маддәләрдир.

САРАҒАН— Cotinus coggygria Scop — —СКУМПИЯ КОГГИГРИЯ (КОЖЕВЕННАЯ)

Сараған ашы маддәләри илә чох зәнкиндир. Дәрман мәгсәдилә онун јарпагларындан истифадә олунур. Јарпагларынын сулу дәмләмәси вә биширмәси бүзүшдүрүчү, антисептик, илтиһабы арадангалдырычы, еләчә дә јарасағалдычы хассәјә маликдир. Јарпагларынын дәмләмәсиндән исһала, дезинтеријаја гаршы, еләчә дә јанығларда, хораларда вә иринли јараларда истифадә олунур.

Истифадә гајдасы—биткинин гурудулмуш вә хырдаланмыш јарпагларындан 1 хөрәк гашығы 1 стәкан гајнар суда 40—50 дәгигә дәмләјиб сүздүкдән сонра күндә 3—4 дәфә, һәр дәфә 1 хөрәк гашығы гәбул едирләр.

САРЫМСАГ— Allium sativum L. —ЧЕСНОК

Сарымсаг чох гәдимдән бечәрилән вә тиббдә кениш истифадә олунан тәрәвәз биткисидир. Онун ән чох соғанағындан истифадә едилир. Соғанағында фитонсид вә

Зејтун.

СӘДО АҒАЧЫ— Ruta graviolens L.
—РУТА ДУШИСТАЯ

Сәдо ефирјағлы биткиләрдәндир. Дәрман мәгсәдилә јарпагларындан истифадә едилир. Јарпағынын дәмләмәсини һәзм просесини јахшылашдыран вә иштаһаартыран дәрман кими гәбул едирләр. Сәдо јарпагларынын чајы дахили органларын ган дөвраныны тәнзим едир, үрәјин ритмини сејрәлдир, башкичәлләнмәни арадан галдырыр вә синир системини сакитләшдирир.

Истифадә гајдасы—биткинин гурудулмуш вә хырдаланмыш јарпагларындан 1 хөрәк гашығы 2 стәкан гајнар суда 40—60 дәгигә дәмләјиб күндә 4 дәфә, һәр дәфә $^1/_2$ стәкан ичирләр.

СӘФӘРОТУ— Lithospermum
—ВОРОБЕЙНИК

Азәрбајчанда 4 нөвүнә јабаны һалда тәсадүф олунур.
Дәрман сәфәроту 80—100 см һүндүрлүкдә чохиллик битки олуб, јухарыдан ашағы узанмыш, гара бәнөвшәји рәнкдә көкләрә маликдир. Көвдәси вә јарпаглары сәрт түклүдүр, јарпаглары лансетшәкиллидир. Чичәкләри хырдадыр, сарытәһәр-ағ рәнкдәдир. Мејвәси парлаг, ағ, бәрк, јумурташәкилли фындыгчыгдыр. Битки мај ајында чичәк ачыр, мејвәси ијун-ијулда јетишир.
Халг тәбабәтиндә гарын ағрыларында исһала гаршы, бөјрәк хәстәликләриндә—сидик кисәсинин илтиһабында вә бөјрәкләрин даш хәстәлијиндә сидикговучу вә дашсалычы дәрман кими истифадә олунур.

Истифадә гајдасы—сәфәротунун гурудулмуш отундан, мејвәләриндән вә көкләриндән чај кими дәмләјиб, хәстәләрә ичирирләр. Бундан әлавә, отунун порошокундан кәрә јағында мәлһәм һазырлајыб, дәри јараларынын мүаличәсиндә, еләчә дә јаныгларда јарасағалдычы дәрман кими ишләдирләр.

СӘҺЛӘБ— Orchis mascula L.
—ЯТРЫШНИК МУЖСКОЙ

Азәрбајчанда сәһләбин 21 нөвү вардыр.
Дәрман мәгсәдилә сәһләбин јералты јумруларындан истифадә едилир. Битки чичәкләјән дөврдә топланыр, тәмизләнир вә сапа дүзүлүр, чүчәрмәсин дејә 10—15 дәгигә гајнар сујун ичиндә сахланыр, сонра күнәшли һавада гурудурлар.
Сәһләбин тәркибиндә 50—55 % селикли маддәләр, 27%-ә гәдәр нишаста вә 1% шәкәр вардыр. Тибдә сәһләбин сулу һәлими мә'дә вә 12 бармаг бағырсаг хорасынын мүаличәсиндә, гастритләрдә, ентеритләрдә јарасағалдычы вә ағрыкәсичи кими гәбул едилир.
Сәһләб чинсијјәт органларынын фәалијјәтини артырыр вә организмин нормал инкишафына көмәк едир.

Истифадә гајдасы—сәһләб јумрусунун порошокундан 5—10 г 50 мл гајнадылмыш сојуг суда чалхалајыр, сонра үстүнә 200 мл гајнар су әлавә едиб јенидән чалхалајырлар. Нәтичәдә судә охшар мәһлул алыныр ки, ондан күндә 4 дәфә, һәр дәфә 1 стәкан гәбул едирләр. Бундан әлавә сәһләб јумруларыны судда бишириб зәһәрләнмәләрдә вә еләчә дә исһала гаршы ишләдирләр. Бу мәгсәдлә сәһләби әввәлчә порошок һалына салыр, сонра ондан 1—2 чај гашығы 1 стәкан гајнар судда биширир, үзәринә 1 хөрәк гашығы үзүм шәрабы әлвә едиб гарышдырараг ичирләр.

СОҒАН— Allium cepa L.
—ЛУК РЕПЧАТЫЙ

Азәрбајчанда соған гијмәтли тәрәвәз биткиси кими кениш бечәрилир. Соғанын тәркибиндә бир сыра мүаличә әһәмијјәтли маддәләр вардыр. Тәзә дәрилмиш соған атеросклерозда, мә'дә хорасында, авитаминозда, еләчә дә һәзм просесини сүр'әтләндиричи маддә кими чох мүһүм мүаличә әһәмијјәти кәсб едир. Соғанын ширәси бир сыра дәри јараларында, мә'дә-бағырсаг хәстәликләриндә, метеоризмдә, еләчә дә неврастенијада вә үрәкдамар хәстәликләриндә олдугча фајдалыдыр.

Истифадә гајдасы—соғандан алынмыш тәзә ширәдән атеросклерозда күндә 3 дәфә, һәр дәфә 20—30 дамчы гәбул едирләр.

СӨЈҮД— Salex caprea
—ИВА КОЗЬЯ (БРЕДИНА, ВЕРБА, ЛОЗА)

Азәрбајҹанда 14 нөвү јајылыб, онлардан 2 нөвү бечәрилир. Јаабаны һалда јајыланларын 5 нөвүндән тибдә истифадә едилир.

Сөјүд 6—8 м һүндүрлүкдә ағачдыр. Узунсов-лансет шәкилли јарпаглары күмүшү рәнкиндәдир, түклүдүр. Мејвәси гуту формасындадыр.

Дәрман мәгсәдилә елми тәбабәтдә сөјүд ағачынын гол-будагларынын габығындан истифадә олунур. Габыгларыны хүсуси аләтлә јазын илк ајында топлајыр, сонра ачыг гуру һавада гурудурлар. Гурудулмуш габыглар гуру һавалы биналарда сахланылыр.

Сөјүд ағачынын габыгларында вә јарпагларында салисин глүкозиди вардыр ки, бу да фермент тә'сириндән парчаландыгда шәкәр вә саликенин агликонуну әмәлә кәтирир. Салисин глүкозиди сөјүдүн бүтүн нөвләриндә мүәјјән едилмишдир. Сөјүдүн бүтүн нөвләриндә флавоноидләр вә пирокатехин групундан олан ашы маддәләри дә вардыр.

Салисин глүкозидиндән хаммал кими мүасир тәбабәтдә кениш тәтбиг олунан салисил туршусу вә аспирин препаратларыны истеһсал етмәк мәгсәдилә истифадә олунур.

Халг тәбабәтиндә гурудулмуш сөјүдағачы габыгларындан чај кими дәмләјиб, боғаз ағрыларында (анкинада), диш әтинин вә ағыз наһијәсинин илтиһабында бактерисид вә дезинфексијаедичи гаргара дәрманы кими ишләдирләр.

Истифадә гајдасы—сөјүдүн гурудулмуш габыгларындан 10 г 22 мл суда дәмләјиб, сојугдәјмәләрдә тәрләдичи дәрман кими күндә 3—4 дәфә, һәр дәфәдә 1 хөрәк гашығы хәстәјә ичирирләр. Ејни мәгсәдлә биткинин чичәкләриндән вә јарпагларындан да истифадә едилир.

Сојугдәјмәләрдә тәрләдичи вә истиликсалычы дәрман кими сөјүд ағачынын гурудулмуш габыгларыны дәвәдабаны (өкәјана) јарпаглары, чөкә чичәји, моруг мејвәләрилә бәрабәр һиссәдә көтүрүб чај һазырлајараг ичирләр. Бајтарлыгда сөјүд јарпагларыны гозағачы јарпаглары илә бәрабәр һиссәдә көтүрүб чај кими дәмләдикдән сонра ондан иситмә-гыздырмаја тутулан һејванлара ичирдирләр.

СУ БИБӘРИ— Polugonum hydropiper L.
—ПЕРЕЦ ВОДЯНОЙ

Су бибәринин тәзә топланмыш јерүстү һиссәсини дәмләјиб мә'дә-бағырсаг ганахмаларында ганкәсичи дәрман кими ишләдирләр. Елми тәбабәтдә су бибәринин гурудулмуш отундан дуру екстрат һазырлајыб мүхтәлиф мәншәли ганахмаларда ганкәсичи дәрман кими истифадә едирләр.

Истифадә гајдасы—гурудулмуш вә хырдаланмыш су бибәри отундан 1 хөрәк гашығы көтүрүб дәм чајникиндә үзәринә 1 стәкан гајнар су әлавә етмәклә јарым саат дәмләјир, сонра јемәкдән габаг хөрәк гашығы илә күндә 3 дәфә гәбул едирләр. Бундан әлавә, су бибәри отунун спиртли дуру екстратындан мамалыг практикасында човдар маһмызы екстрактыны әвәзедичи, ганкәсичи дәрман кими кениш истифадә едилир.

СУ ЈОНЧАСЫ (ҮЧЈАРПАГ)— Menyantes trifoliata L.
—ТРИЛИСТНИК ВОДЯНОЙ

Су јончасынын гурудулмуш јарпагларындан һазырланмыш дәмләмә иштаһаартырычы, һәзм просесини јахшылашдырычы, еләчә дә ган дөвраныны тәнзимедичи тә'сирә маликдир. О ејни заманда гарачијәр вә өд јоллары хәстәликләриндә мүсбәт тә'сир кәстәрир, көпмәнин гаршысыны алыр.

Истифадә гајдасы—биткинин гурудулмуш вә хырдаланмыш јарпагларындан 2 чај гашығы 1 стәкан гајнар суда дәмләјиб күндә 3—4 дәфә хөрәк гашығы илә гәбул едирләр.

СУМАГ— Rhus coriaria L.
—СУМАХ ДУБИЛЬНЫЙ

Сумаг ашы маддәләри илә чох зәнкин олан биткидир.

Тибдә онун јарпагларындан, јејинти сәнајесиндә исә мејвәләриндән кениш истифадә олунур.

Сумаг јарпагларындан сулу дәмләмә һазырлајыб да-

хили ганахмаларда, өд кисәсинин илтиһабында, исһалда вә дизентеријада, еләчә дә подагра вә ревматизмдә ичирләр.

Сон илләр сумағын јарпагларындан таннин, танналбин вә бисталбин адлы препаратлар һазырланыр. Бунлардан мә'дә-бағырсаг хәстәликләриндә исһала гаршы истифадә олунур.

Истифадә гајдасы—гурудулуб хырдаланмыш јарпагларындан 2 чај гашығы 1 стәкан гајнар суда дәмләјиб күндә 3—4 дәфә хөрәк гашығы илә гәбул едирләр.

СҮДОТУ (БӘЛҒӘМОТУ)— Polygala L.
—ИСТОД

Азәрбајчанда биткинин 8 нөвүнә раст кәлинир.

Дәрман мәгсәдилә сүдотунун көкләриндән истифадә олунур. Көкләри биткинин чичәкләри солан вахты топланыр, сојуг су илә јујулуб тәмизләнир вә хырда доғранылараг гуру һавалы биналарда вә ачыг гуру һавада гурудулур. Гурудулмуш көкләрдән дәмләмә вә биширмә һазырлајыб, тәнәффүс јоллары хәстәликләриндә (бронхитдә, ларинкитдә вә с.), еләчә дә бронхиал астмада вә ағ чијәрин абсесиндә бәлғәм кәтиричи вә илтиһабы арадан галдырычы дәрман кими ишләдирләр.

Истифадә гајдасы—биткинин гурудулуб хырдаланмыш көкләриндән 2 чај гашығы 1 стәкан гајнар суда 20 дәгигә дәмләјәрәк сүзүр вә күндә 3—4 дәфә, һәр дәфә 1 хөрәк гашығы ичирләр.

СҮНБҮЛВАРИ ГАРҒАОТУ— Actaeaspicata (гарачөкләмә)—
—ВОРОНЕЦ КОЛОСОВИДНЫЙ.

Азәрбајчанда јабаны һалда анчаг бир нөвү јајылмышдыр. 70 см-ә гәдәр һүндүрлүкдә чохиллик битки олуб, јоғун көкүмсов көвдәјә маликдир, јарпаглары ири ләләкваридир. Чичәкләри ағдыр, дәстә шәклиндәдир. Мејвәләри киләмејвәјә бәнзәјир. Јетишәндә рәнки гаралыр. Битки мај—ијун ајларында чичәкләјир, мејвәләри ијул—августда јетишир.

Биткинин бүтүн һиссәләри шиддәтли гычыгландырычы тә'сирә маликдир. Онун көкләринин ишләдичи вә гусдуручу тә'сири мүәјјән едилмишдир.

Халг тәбабәтиндә гурудулмуш мејвәләриндән чај кими дәмләјиб үрәк ағрысында вә һипертонијада сакитләшдиричи вә ган тәзјигини азалдычы дәрман кими ичирләр.

Халг арасында мејвә вә көкләриндән зәјлә гарышдырыб јун парчалары бојамаг үчүн тәбии бојаг маддәси кими ишләдирләр.

ТИКАНЛЫ КӘВӘР— Capparis spinosa
КАПЕРСЫ КОЛЮЧИЕ

Азәрбајчанда јабаны һалда анчаг тиканлы кәвәр јајылмышдыр. Јарымкол битки олуб, 2 м-ә гәдәр узунлугда, адәтән јерлә сүрүнән будаглара маликдир. Јарпаглары кирдә—јумуртавари вә гыса саплаглыдыр. Чичәкләри ири ,ағ рәнклидир. Мејвәләри овал формада, әтли, јашыл киләмејвәјә бәнзәјир. Тохумлары түнд-гонурдур. Битки мај—ијул ајларында чичәкләјир, мејвәләри августда јетишир.

Чичәкләриндә 100—150 мг % аскорбин туршусу, 0,32% рутин, 21—28% азотлу маддәләр, 4—5% пијли маддәләр, тохумларында 25—30% пијли јағ вардыр.

Кәвәр мејвәләриндә чохлу мигдарда јод бирләшмәләринин олдуғуну нәзәрә алараг, онлардан консервләшдирилмиш ширә һазырланыр вә ур хәстәлији олан шәхсләрә верилир.

Халг тәбабәтиндә кәвәрин тәзә дәрилмиш мејвәләриндән ур хәстәлијиндә, бабасилдә, дизентеријада гәбул едилир.

Биткинин јарпаг вә чаван будагларыны бир нечә вахт шор суда сахладыгдан сонра, үзәринә турш алча төкүб, диабетә гаршы гәбул едирләр. Ревматизмин мүаличәсиндә јетишмәмиш мејвәләрини јерфындығы (арахис) мејвәләрилә гарышдырыб, ағрыкәсичи маддә кими истифадә едирләр.

СҮПҮРКӘВАРИ СЫҒЫРГУЈРУҒУ—
Verbascum thapsiforme schrad
—КОРОВЯК СКИПЕТРОВИДНЫЙ.

Азәрбајҹанда биткинин 24 нөвүнә раст кәлинир. Онун гурудулмуш чичәкләринин дәмләнмәсиндән тәнәффүс јоллары хәстәликләриндә, тәнкәнәфәсликдә, еләҹә дә илтиһаб әлејһинә истифадә олунур.

Истифадә гајдасы—биткинин гурудулмуш чичәкләриндән 2 хөрәк гашығы 2 стәкан гајнар суда 15—20 дәгигә дәмләјәрәк сүзүб, күндә 4 дәфә, һәр дәфә 1/2 стәкан ичирләр.

ТҮКЛҮ ФЫРЧАОТУ— Dipsacus pilosus
—ВОРСЯНКА ШЕРСТИСТАЯ

Азәрбајҹанда 3 нөвү јајылыб. Тибдә исә истифадә олунаны түклү фырчаотудур.

40—150 см һүндүрлүкдә ики вә ја чохиллик от биткисидир. Јарпаглары назик, үчбөлүмлүдүр. Сарытәһәрәғ рәнкли чичәкләри вар. Мејвәләри узунсов формада түклү дәнәдән ибарәтдир. Битки ијун-ијул ајларында чичәкләјир, мејвәләри август-сентјабрда јетишир.

Дәрман мәгсәдилә отундан, мејвәләриндән вә көкләриндән истифадә олунур.

Мејвә вә јарпаглары кејидичи (анестезијаедичи) тә'сирә маликдир. Халг тәбабәтиндә көкләриндән чај кими дәмләјиб, гарын ағрыларында сакитләшдиричи дәрман кими ичирләр.

ТУТӘКОТУ— Angelica tatianae
—ДУДНИК ТАТЬЯНЫ

Азәрбајҹанда јабаны һалда 1 нөвү—Татјана тутәкоту јајылмышдыр.

Чохиллик от биткисидир. Дүз галхан силиндршәкилли, ичи бош, 1 м һүндүрлүкдә јерүстү көвдәјә маликдир. Чичәкләри чәтир шәклиндә јерләшир, ләчәкләри сарытәһәр рәнкдәдир. Мејвәси енли—јумуртавари формададыр. Битки ијул ајында чичәкләјир, мејвәси августда јетишир.

Тутәкотунун тәркибиндә алкалоидләр вә ефир јағы

тапылмышдыр. Халг тәбабәтиндә тутәкотундан өскүрәк дәрманы кими истифадә едилир.

Биткинин көкләриндән халг тәбабәтиндә дәмләмә—биширмә формасында сојугдәјмәләрдән баш верән нәфәс јолларынын илтиһабында јумшалдычы вә бәлғәмкәтиричи дәрман кими истифадә едилир.

ҮЗӘРРИК— Peganum
—МОГИЛЬНИК

Азәрбајҹанда 1 нөвү—ади үзәррик—Peganum harmala јајылмышдыр.

40—50 см-ә гәдәр һүндүрлүкдә чохиллик от биткисидир. Дүјүнлү ири көкләри вә гол-будаглы јерүстү көвдәси вар. Јарпаглары бөлүклү формададыр, үч һиссәлидир. Чичәкләри будагларын учунда тәк-тәк вәзијјәтдә јерләшмишдир. Мејвәләри күрә формада олуб, сары рәнкли чохтохумлу гутучугдан ибарәтдир. Тохумлары гонур рәнкдәдир. Битки ијун-ијул ајларында чичәкләјир, мејвәси августда јетишир.

Үзәрријин бүтүн һиссәләриндә һармин, һармалин, һармалол, пеганин вә с. алкалоидләр мүәјјән едилмишдир. Јерүстү һиссәләриндә һармин вә пеганин алкалоидләри даһа чох мигдарда олур, көкләриндә исә һармин алкалоиди хүсусилә чохдур.

Үзәрријин тохумларында 3—4% алкалоидләр мәҹмусу вардыр ки, бунлардан да ән мүһүму һарминдир. Алкалоидләрдән башга тохумларында 14—25% пијли јағ, гырмызы рәнкдә, бојајычы маддә вардыр.

Елми тәбабәтдә үзәрријин тохумларындан вә көкләриндән алынан һармин алкалоидиндән—һармин һидрохлорид препараты шәклиндә синир хәстәликләринин (паркинсонизмин, епидемик вә летаркик енсефалитин вә бә'зи ифлиҹләрин) мүалиҹәсиндә истифадә едилир.

Халг тәбабәтиндә үзәрријин јерүстү һиссәсини битки чичәк ачан дөврдә топлајыб гурудур, сонра ондан чај кими дәмләјиб үрәк ағрыларында, үрәккечмәсиндә, еләҹә дә гычолмада гәбул едирләр.

Ушаглара көз дәјмәсин дејә үзәррик отуну евләрин кирәҹәјиндән асырлар. Үзәррижин отундан, көкүндән вә тохумларындан чај кими дәмләјиб, кирдә гурдларын (аскаридләрин) әлејһинә ичирләр.

Биткинин отундан дәри хәстәликләриндә (готурлугда) кәрә јағында мәлһәм һазырлајыб истифадә едилир.

Үзәррији бајтарлыгда мал-гарада әмәлә кәлән дәри јараларынын мүаличәсиндә јарасағалдычы дәрман кими ишләдирләр.

ҮЧЈАРПАГ ЈОНЧА— Trifolium pratense L.
—КЛЕВЕР ЛУГОВОЙ

Азәрбајчанда биткинин 43 нөвү јајылмышдыр.

Дәрман мәгсәдилә јончанын чичәкли башчығындан чај дәмләјиб сојугдәјмәләрдә тәрләдичи, ганазлығында гүввәтвеичи дәрман кими истифадә едирләр.

Истифадә гајдасы—биткинин гурудулмуш чичәкләриндән 3 чај гашығы 1 стәкан гајнар суда 1 саат дәмләдикдән сонра јемәкдән 20 дәгигә габаг күндә 4 дәфә, һәр дәфә 1/2 стәкан гәбул едирләр.

ХӘНДӘКОТУ — Symphytum L.
—ОКОПНИК

Азәрбајчанда биткинин 3 нөвү јајылыб.

Дәрман мәгсәдилә хәндәкотунун көкләриндән истифадә олунур. Гурудулмуш көкләриндән дәмләмә-биширмә формасында, мә'дә-бағырсаг хәстәликләринин мүаличәсиндә, исһала вә дизентеријаја гаршы гәбул едилир.

Истифадә гајдасы—биткинин гурудулмуш вә хырдаланмыш көкләриндән 2 хөрәк гашығы 2 стәкан гајнар суда 40—60 дәгигә дәмләјиб, күндә 4 дәфә, һәр дәфә 1/2 стәкан ичирләр.

ХОРУЗКҮЛҮ— Adonis wolgensis
— ГОРИЦВЕТ ВОЛЖСКИЙ

Азәрбајчанда јабаны һалда 5 нөвү јајылыб.

Һүндүрлүјү 30—40 см-ә чатан чохиллик от биткисидир. Јоғун, кәдәк көкүмсов көвдәси вардыр. Јарпаглары бармагвари шәкилдәдир, даирәси исә енли јумурта шәклиндәдир. Чичәкләри солғун-сарыдыр, көвдәсинин зирвәсиндә јерләшир. Мејвәләри гозчуглардан ибарәтдир. Тохумчуглары түклүдүр.

Битки мај-ијун ајларында чичәкләјир, мејвәләри ијул-августда јетишир.

Хорузкүлү биткисиндә бир сыра үрәк глүкозидләри мүәјјән едилмишдир. Бунларын да ән мүһүмү симарин вә адонитоксиндир. Бунларла јанашы, хорузкүлүндә флавонгликозиди—адонизид, сапонинләр, адонит спирти, фитостерин, каротин, С витамини вә саир маддәләр дә тапылмышдыр.

Азәрбајчанын халг тәбабәтиндә хорузкүлү отундан чај кими дәмләјиб, үрәк ағрыларында вә мә'дә хәстәликләриндә ичирләр.

Республикада битән хорузкүлү биткиләриндән чичәкләјән дөврдә топлајыб гурудур, сонра порошок һалына салыб камфора илә гарышдырараг «ситир-кафир» вә ја «беһишт оту» ады илә өлән адамын мејитинин үстүнә сәпирләр (мејити тәзә сахламаг үчүн).

Бајтарлыгда хорузкүлү отундан сулу биширмә һазырлајыб, атларын тәрләмәсиндән баш верән ијин гаршысыны алмаг үчүн ишләдирләр. Көкүнүн дәмләнмәсиндән исә һејванларда әмәлә кәлән гарајаранын (Сибир јарасы) мүаличәсиндә истифадә едирләр.

ҺӘГИГИ ПУСТӘ— Pistacia vera
— ФИСТАШКА НАСТОЯЩАЯ

Азәрбајчанда 1 нөвү (һәгиги пүстә) бечәрилир, башга нөвү јабаны һалда јајылмышдыр.

Һәгиги пүстә 5—7 м һүндүрлүкдә ағачдыр. Көвдәсинин үзәри һамар, ачыг-боз рәнкли габыгла, јарпаглары дәривари тәкләләкләрлә өртүлүдүр, јумурта вә ја енлилансет формададыр. Чичәкләри сүпүркә шәклиндә топланмышдыр, ачыг-сары, түнд-гырмызы вә бәнөвшәји рәнклидир. Мејвәси биртохумлу чәјирдәкмејвәдир. Тохумунун хош әтирли ији вә дады вар. Пүстә мај ајында чичәкләјир, мејвәси сентјабрда јетишир вә гида маддәси кими истифадә олунур.

Абшеронда кениш бечәрилир. Бундан башга Азәрбајчанын субтропик рајонларында да тәк-тәк раст кәлинир.

Пүстәнин башга нөвү күтјарпаг пүстәјә (Pistacia mutica) јабаны һалда республиканын Күр—Араз чајлары әтрафындакы рајонларда вә Нахчыванда тәк-тәк тәсадүф олунур. Күтјарпаг пүстәнин мејвәләри јејилмир.

Һэгиги пүстэнин мejвэлэринин чэкисинин 52,7%-и габығы, 47,3%-и исэ лэпэси (тохуму) тэшкил едир. Габығында 0,5%-э гэдэр хош этирли ефир jағы вар. Тохумларынын тэркибиндэ 60%-э гэдэр олеин, линол, палмитин вэ стеарин туршуларынын глисеридлэриндэн ибарэт пиjли jағ мөвчуддур. Бундан элавэ, тохумларында 18—19% зүлал маддэлэри, 9%-э гэдэр шэкэр вэ минерал дузлар вардыр.

Һэгиги пүстэнин jарпагларында 8—15%, фырларында исэ 30—40% ашы маддэлэри вардыр. Бундан элавэ, jарпагларында 4%-э гэдэр пиjли маддэлэр, 3,9% үзви туршулар, 90—110 мг % аскорбин туршусу тапылмышдыр.

Халг тэбабэтиндэ һэгиги пүстэнин мejвэлэриндэн дэмлэjиб, нэфэс jоллары хэстэликлэриндэ, о чүмлэдэн вэрэмдэ jумшалдычы вэ бэлғэмкэтиричи өскүрэк дэрманы кими, елэчэ дэ ганазлығында ичирлэр.

Jарпагларыны гурудуб чаj кими дэмлэjэрэк, гарын ағрыларында, исһала вэ дизентериjаjа гаршы, һэм дэ гусма элеjһинэ дэрман кими гэбул едирлэр.

ҺEJBA— Cyclonia oblonga L. —АЙВА ОБЫКНОВЕННАЯ.

Һejва мejвэсинин биширмэсиндэн халг тэбабэтиндэ мэ'дэ-бағырсаг хэстэликлэриндэ истифадэ едилир. Һejва мүрэббэси гарачиjэр хэстэликлэриндэ, ганлы бэлғэмдэ чох хеjирлидир, елэчэ дэ гусма элеjһинэ jахшы дэрмандыр. Һejва мejвэсинин тохумларынын дэмлэмэси (һejва селиjи) сидик jоллары вэ ушаглыг ганахмаларында да ишлэнир. Һejва ширэсинин балла гарышығы мэ'дэ фэалиjjэтини мөһкэмлэндирир.

Истифадэ гаjдасы—10 г һejва тохумуну 1 стэкан суда дэмлэjиб (тохумлар хырдаланмамалыдыр) спастик колитлэрдэ хөрэк гашығы илэ күндэ 3—4 дэфэ гэбул едирлэр.

ҺЭМИШЭЧАВАН— Viscum album L. —ОМЕЛА БЕЛАЯ

Азэрбаjчанда 1 нөвү вар.

Республикамызын дағ-мешэ раjонларында jаjылан һэмин биткинин jарпагларыны гол-будаглары илэ бирликдэ топлаjыб гурудур, сонра дэмлэjиб һипертониjа хэстэлиjиндэ ,епилепсиjада, баш ағрысында, ағ чиjэр илтиһабында вэ ушаглыг ганахмаларында ишлэдирлэр.

Истифадэ гаjдасы—биткинин гурудулмуш jарпаг вэ гол-будагларындан 1 хөрэк гашығы 1 стэкан гаjнанмыш суда дэмлэjэрэк күндэ 3 дэфэ, һэр дэфэ стэканын $^{1}/_{3}$ мигдарыны ичирлэр.

ЧАJТИКАНЫ— Hippophäe rhamnoides L. —ОБЛЕПИХА КРУШИНОВИДНАЯ.

Азэрбаjчанын дағ-мешэ раjонларында кениш jаjылмыш биткилэрдэндир. Дэрман мэгсэдилэ чаjтиканынын мejвэлэриндэн истифадэ олунур. Мejвэлэри поливитаминлэрлэ олдугча зэнкиндир. Мejвэлэринин тэркибиндэ каротин (провитамин А), Е, С, B_1, B_2, Р витаминлэри, Фол туршусу, 9 фаизэ гэдэр пиjли jағ, шэкэр, алма вэ чахыр туршулары вэ с. биоложи фэал маддэлэр вардыр. Биткинин мejвэлэринин тохумларында 12 фаизэ гэдэр сон дэрэчэ мүһүм мүаличэ эһэмиjjэтинэ малик пиjли jағ вардыр ки, бу jағ да рентгенотерапиjада, шүа зэдэлэнмэсиндэ, селикли гишаларын илтиһабында, елэчэ дэ кинеколожи практикада бэдэн харичинэ сүртүлүр. Еjни заманда jемэк борусунун зэдэлэнмэсиндэ вэ мэ'дэ хорасынын мүаличэсиндэ jарасағалдычы дэрман кими дахилдэ истифадэ едилир. Мejвэлэринин мүрэббэсиндэн вэ ширэсиндэн авитаминозда кениш истифадэ едилир.

Чаjтиканы jарпагларынын гурудуб дэмлэjэрэк ревматизмдэ ишлэдирлэр. Тохумларындан сулу биширмэ һазырлаjыб ишлэтмэ дэрманы кими гэбул едилир.

Истифадэ гаjдасы—мэ'дэ вэ оники бармаг бағырсаг хорасынын мүаличэсиндэ чаjтиканы jағындан күндэ 3 дэфэ, һэр дэфэ 1 чаj гашығы гэбул олунур.

ЧИЛОТУ— Carex L.
—ОСАКА

Азәрбајҹанда биткинин 61 нөвүнә раст кәлинир.

Чилотунун дәрман мәгсәдилә гурудулмуш көкләринин сулу дәмләмәсиндән сојугдәјмәләрдә, зөкәмдә, өскүрәкдә истифадә едилир. Халг тәбабәтиндә көкләриндән јағда мәлһәм һазырлајыб подаграда вә ревматизмдә ишләдирләр.

Истифадә гајдасы—гурудулмуш вә хырдаланмыш көкләриндән 2 чај гашығы көтүрүб, 2 стәкан гајнанмыш сојуг суда 8 саат дәмләјәрәк сүзүб күндә 2 дәфә, һәр дәфә 1 стәкан ичирләр.

ЧӘМӘН КҮЛЛҮҸӘ (ләркә)— Lathyrus pratensis
—ЧИНАЛУГОВАЯ

Азәрбајҹанда күллүҹәнин 18 нөвү јајылмышдыр. Бунлардан бири бечәрилир, тибби әһәмијјәтлиси чәмән күллүҹәсидир.

Чохиллик от биткиси олуб, 50—100 см һүндүрлүкдә јерүстү көвдәјә маликдир. Јарпаглары бир ҹүт лансетшәкилли јарпагҹыг вә бығҹыгдан ибарәтдир. Чичәк саплағы јарпагларындан узундур, чичәкләринин тачы кәпәнәкваридир, парлаг сары рәнкдәдир. Мејвәси узунсов хәткеш формасында олуб пахладан ибарәтдир. Тохумлары гырмызы-гонур рәнкдәдир. Ијун-ијул ајларында чичәк ачыр, мејвәләри август ајында јетишир.

Дәрман мәгсәдилә күллүҹәнин бүтүн јерүстү һиссәсини чичәк ачан дөврдә топлајыб, истифадә едирләр. Јарпагларын тәркибиндә 800 мг %, чичәкләриндә исә 700 мг % аскорбин туршусу вардыр. Бундан әлавә, тәркибиндә каротин (10—22 мг %), протеин (17—28%), лејкоантосиан бирләшмәләри, флавоноидләр вә с. мөвҹуддур.

Халг тәбабәтиндә күллүҹәнин отундан 1 : 30 нисбәтиндә дәмләмә һазырлајыб, сојугдәјмәләрдән баш верән тәнәффүс јоллары хәстәликләриндә өскүрәк әлејһинә дәрман кими истифадә едирләр.

ЧӘПИШОТУ— Galega
—ГАЛЕГА (КОЗЛЯТНИК)

Азәрбајҹанда 2 нөвү јајылыб.

Дәрман чәпишоту чохиллик от биткиси олуб, ләләквари јарпаглары вә салхым формада јерләшән ачыгкөј рәнкли чичәкләри вардыр. Көвдәси чылпагдыр, мејвәси чохтохумлу пахладан ибарәтдир. Тохумлары јашылтәһәр сарыдыр.

Битки ијун ајында чичәк ачыр, мејвәләри август-сентјабрда јетишир.

Елми тәбабәтдә јарпагларындан истифадә олунур. Јарпагларыны ијул ајында, битки чичәк ачанда, тохумларыны исә сентјабрда мејвәләри јетишәндә топлајыр, ачыг һавада, һавасы даим дәјишилән биналарда сахлајырлар. Тәркибиндә 0,2—0,5%-ә гәдәр алкалоид мөвҹусу мүәјјән едилмишдир ки, бунлардан ән мүһүмү оксиметиленпеганин алкалоидидир.

Дәрман чәпишотундан һазырланан тинктура вә екстракт шәкәр хәстәлијининин мүалиҹәсиндә истифадә едилир. Бу мәгсәдлә екстрактындан 25—30 дамҹы, тинктурасындан исә чај гашығы илә күндә 3 дәфә гәбул едилир.

Халг тәбабәтиндә чәпишотунун јарпаг, көк вә тохумларындан чај кими дәмләјиб, үрәк ағрыларында сакитләшдириҹи кими, еләҹә дә гурд әлејһинә истифадә едирләр.

Гурудулмуш чичәкләриндән чај кими дәмләјиб, шәкәр хәстәлијиндә истифадә едирләр.

ЧИЧӘКБАҺАР— Phytolacca americana
—ЛАКОНОС АМЕРИКАНСКИЙ

Азәрбајҹанда чичәкбаһарын бир нөвү јајылмышдыр. Чохиллик от биткиси олуб, јоғун көкә вә чохбашчыглы көкүмсов көвдәјә маликдир. Онун будаглы, ширәли јашыл көвдәси вардыр. Нөвбә илә јерләшән јумурташәкилли јарпаглары мөвҹуддур. Чичәкләри хырдадыр вә сых салхымвари чичәк групуна топлашмышлар. Мејвәси киләмејвәјә охшајыр, ширәли, јасты вә парлагдыр. Мејвәләри түнд-гырмызыдыр, тохумлары гарадыр. Чичәкбаһар ијун ајындан башлајараг чичәкләјир, август ајында мејвәләри јетишир.

Елми тәбабәтдә дәрман мәгсәдилә чичәкбаһарын көкләриндән истифадә олунур. Белә ки, пајызын илк ајларында биткинин көкләрини топлајыр, сојуг су илә јујуб тәмизләјир, хырда-хырда доғрадыгдан сонра гуру һавалы биналарда вә ја хүсуси гурудучуларда гурудурлар.

Биткинин тәркибиндә 0,16%-ә гәдәр фитолаксин алкалоиди, сапонинләр, ефир јағы вә саир вардыр.

Халг тәбабәтиндә чичәкбаһарын көкләриндән чај кими дәмләјиб, јүнкүл ишләтмә вә сидикговучу дәрман кими гәбул едирләр. Гурудулмуш көкләринин порошокундан кәрә јағында мәлһәм һазырлајыб, дәри хәстәликләриндә, хүсусән пуллу дәмровда истифадә олунур.

ЧОБАНЈАСТЫҒЫ— Matricaria chamomirla L. —РОМАШКА АПТЕЧНАЯ

Азәрбајчанда чобанјастығынын 2 нөвү вардыр. Дәрман мәгсәдилә биткинин чичәкләриндән истифадә едилир. Чичәкләрини там јетишән вахт топлајыб хүсуси гурудучуларда гурудурлар. Гурудулмуш чичәкләринин дәмләнмәсини сојугдәјмәләрдә тәрләдичи, өд јоллары хәстәликләриндә өдговучу, гычолмаларда сакитләшдиричи, мә'дә-бағырсаг хәстәликләриндә илтиһабы арадангалдырычы вә ағрыкәсичи дәрман кими гәбул едирләр. Бундан әлавә дәмләмәсиндән диш әтинин илтиһабында, стоматитдә, боғаз ағрыларында антисептик вә дезинфексијаедичи гаргара дәрманы кими дә кениш истифадә едилир.

Чобанјастығы ревматизмдә вә подаграда да ванна шәклиндә тәтбиг едилир.

Истифадә гајдасы—биткинин гурудулмуш чичәкләриндән 2 хөрәк гашығы 2 стәкан суда 15—20 дәгигә дәмләјир, сонра күндә 4 дәфә, һәр дәфә 1/2 стәкан ичирләр. Чичәкләриндән 10 г 200 мл суда 30 дәгигә дәмләјиб сүздүкдән сонра сүзүнтүјә 50 г бор туршусу әлавә едәрәк гарышдырырлар вә күндә 5—6 дәгигә боғазы гаргара едирләр. Һәмчинин чичәкләриндән һазырланмыш тинктураны ејни мәгсәд үчүн ишләдирләр.

ЧОБАНЧАНТАСЫ (ГУШӘППӘЈИ)— Capsella bursa pastoris L. —ПАСТУШЬЯ СУМКА

Гушәппәјинин јерүстү һиссәсини јај фәслиндә топлајыб гурутдугдан сонра чај кими дәмләјиб дахили ганахмаларда, хүсусилә мамалыг практикасында доғушдан сонра баш вермиш ганахмаларда ганкәсичи дәрман кими гәбул едирләр. Гушәппәјинин дәмләмәси бөјрәк-сидик јоллары хәстәликләриндә илтиһаб әлејһинә дәрман кими дә ишләдилир.

ЧӨРӘКОТУ— Vaccaria medic —ТЫСЯЧЕГОЛОВ

Дәрман мәгсәдилә биткинин тохумларындан истифадә олунур. Тохумларынын сулу дәмләмәси сидикговучу тә'сирә маликдир. Халг тәбабәтиндә тохумларындан чај дәмләјиб бөјрәк вә сидик јоллары хәстәликләриндә ичирләр. Тохумларынын сулу дәмләмәси гадын хәстәликләриндә кениш истифадә едилир.

Истифадә гајдасы—чөрәкотунун гуру тохумларындан 1 чај гашығы 1 стәкан гајнар суда 1 саат дәмләјиб күндә 3 дәфә, һәр дәфә 1—2 хөрәк гашығы гәбул едирләр. Тохумларынын сулу дәмләмәсиндән дезинфексијаедичи дәрман кими гадын хәстәликләриндә ушаглыг јолуна шырынга едирләр.

ЧЫНГЫЛОТУ— Geum —ГРАВИЛАТ

Азәрбајчанда 4 нөвү јајылмышдыр.

Чынгылоту чохиллик от биткисидир. Јоғун, һоризонтал истигамәтдә узанмыш көкүмсов көвдәси вардыр.

Дәрман мәгсәдилә чынгылотунун көкүмсов көвдәсиндән даһа кениш истифадә олунур. Чынгылотунун көкләриндә 23,2—30%-ә гәдәр пирогаллол группу ашы маддәси тапылмышдыр. Бундан әлавә, гликозидләр (0,16%), алкалоидләр (0,3%), кетошәкәрләр (8,66%), пектин маддәләри (27,3%), ефир јағы (изи), пијли маддәләр (0,96%), гатранлы маддәләр (2,77%), үзви тур-

шулар (6,46%), С витамини (86,6 мг %) вә с. мүәјјән едилмишдир.

Чынгылотунун јарпагларында вә көвдәсиндә 20%-ә гәдәр ашы маддәси, 16—20 мг % каротин, 102—177 мг % С витамини вардыр.

Халг тәбабәтиндә көкүмсов көвдәсиндән чај кими дәмләјиб, мә'дә-бағырсаг хәстәликләриндә исһала вә дизентеријаја гаршы бүзүшдүрүчү вә антисептик дәрман кими ичирләр. Хүсусән ганлы исһалда вә мә'дә-бағырсагларда әмәлә кәлән иринли илтиһабларда чох ишләдилир.

Истифадә гајдасы—чынгылотунун көкүмсов көвдәләрини тәмизләјиб гурудур, порошок һалына саландан сонра ондан иринли јараларын үстүнә јарасағалдан дәрман кими сәпирләр, ја да һәмин порошокдан кәрә јағында мәлһәм һазырлајыб, јаранын үстүнә јахырлар. Чај чынгылотунун көкүмсов көвдәсинин порошокундан илан вә әгрәб зәһәринә гаршы, еләчә дә гудуз итин дишләдији јерә сәпирләр.

Бајтарлыгда чынгылотунун көкүмсов көвдәсиндән вә отундан сулу дәмләмә—биширмә һазырлајыб (20 г 300 г суда) мә'дә-бағырсаг хәстәликләри заманы бүзүшдүрүчү вә ганкәсичи маддә кими хырда вә ири мал-гараја күндә 2—3 дәфә, һәр дәфәдә 2—3 хөрәк гашығы ичирдирләр.

ЧИНЧАР (ағ даламаз)— Lamium album —СНОТКА БЕЛАЯ (крапива глухая)

Азәрбајчанда биткинин 5 нөвү јајылмышдыр. Бунлардан тиббдә анчаг чинчар (ағ даламаз) истифадә олунур.

Сүрүнән көкүмсовлу, чохиллик от биткисидир. Көвдәси дөрдкүнчлү, ичибош, 20—80 см һүндүрлүкдәдир. Гаршы-гаршыја дүзүлмүш енли-јумуртавари, саплаглы јарпаглары вә јухары јарпагларын голтуғунда јерләшән дәстә чичәк груплары вардыр. Чичәк касачығы зәнкваридир, тачы ағ рәнкдәдир. Мејвәси дөрдкүнч түнд-боз фындыгчыгдан ибарәтдир. Битки мај-август ајларында чичәкләјир, ијул—сентјабрда мејвә верир.

Дәрман мәгсәдилә чичәкләриндән истифадә олунур. Топланмыш чичәкләр ачыг гуру һавалы көлкә јерләрдә вә ја хүсуси гурудучуларда гурудулур.

Гурутманы тәмиз ағ кағызын үзәриндә чичәкләри назик лајла сәрмәклә апарырлар. Јахшы гурудулмуш чичәкләр сарытәһәр рәнкдә олур.

Чичәкләрин тәркибиндә чохлу мигдарда селикли маддәләр, флавоноидли гликозидләр, сапонинләр, ашы маддәләри, ламин алкалоиди, шәкәрләр, ефир јағы, 26 мг % каротин, 720 мг % С витамини вардыр.

Сулу дәмләмә вә тинктура шәклиндә ағчијәр вә ушаглыг ганахмаларында ганкәсичи, дәри јараларында јарасағалдычы, еләчә дә сарылыға вә бөјрәк хәстәлијинә гаршы истифадә едилир.

Халг тәбабәтиндә чичәк вә јарпагларындан чај кими дәмләјиб сојугдәјмә заманы баш верән тәнәффүс јоллары хәстәликләриндә синәјумшалдычы вә бәлғәмкәтиричи дәрман кими ишләдилир. Дәмләмә ејни заманда шәкәр хәстәлијинә гаршы да истифадә олунур.

ЧИЈӘРКҮЛҮ — (чөл аниси) — Pimpinella —БЕДРЕНЕЦ

Азәрбајчанда 9 нөвү јајылмышдыр. Тибдә анчаг ики нөвүндән истифадә едилир.

Чирәкүлү чохиллик битки олуб шагули истигамәтдә узанан ијвари көкә маликдир. Көвдәсинин јарпаглары хырдадыр, енсиз лансетшәкилли һиссәчикләрдән ибарәтдир. Чичәкләри ағ вә ја чәһрајыдыр, мүрәккәб чәтир чичәк групуна топлашмышлар. Мејвәси икибөлүмлү јумурташәкилли гошадәндир.

Битки ијул-август ајларында чичәкләјир, мејвәләри август-сентјабрда јетишир.

Биткинин мејвәләриндән вә көкләриндән истифадә олунур. Онун көкләриндә 0,1—0,4% ефир јағы, фурокумарин вә саир маддәләр мүәјјән едилмишдир. Мејвәләриндә 1,6—3%-ә гәдәр ефир јағы вардыр. Ефир јағына әтирли иј верән тәркибиндәки ароматик бирләшмәли терпенләрдир.

Халг тәбабәтиндә биткинин мејвәләриндән вә көкләриндән чај кими дәмләјиб, сојугдәјмәләрдән баш верән нәфәс јоллары хәстәликләриндә синәјумшалдычы вә илтиһабы араданчалдырычы, мә'дә-бағырсаг вә бөјрәк хәстәликләриндә илтиһаба гаршы сидикговучу вә дашсалычы дәрман кими ишләдилир.

ЧӨКӘ АҒАЧЫ— Tilia caucasica L. —ЛИПА КАВКАЗСКАЈА

Азәрбајчанда чөкә ағачынын бир нечә нөвүнә раст кәлинир. Бунлардан хырдајарпаг вә Гафгаз чөкәси даһа кениш јајылыб. Тибдә чөкәнин чичәкләриндән истифадә едилир. Чөкә тәркибиндә ефир јағы олан биткиләрдәндир. Онун гурудулмуш чичәкләриндән дәмләмә һазырлајыб сојугдәјмәләрдән баш вермиш хәстәликләрдә тәрләдичи, гыздырмасалычы, еләчә дә сидикговучу дәрман кими кениш истифадә едирләр.

Истифадә гајдасы—биткинин гурудулмуш чичәкләриндән 1 чај гашығы 1 стәкан гајнар суда 20—30 дәгигә дәмләјиб исти һалда ахшам јатмаздан габаг гәбул едилир.

ШЕЈТАНАҒАЧЫ— Gleditschia —ГЛЕДИЧИЈА

Азәрбајчанда јабаны һалда бир нөвү јајылыб. О да Хәзәр шејтанағачыдыр. Хәзәр шејтанағачы 16 метр һүндүрлүкдә гол-будаглы ағачдыр. Будаглары јашылтәһәр-ачыг-сары рәнкли габыгла өртүлмүшдүр. Јарпаглары дәстә шәклиндә јерләшир, бә'зән икигат ләләк шәклиндәдир, узунсов-еллипс формададыр. Чичәкләри јарпагларынын голтуғунда салхымвари формада јерләшир. Мејвәләри ораг шәклиндә әјилмиш, енли габыглы, түнд-гәһвәји-гонур пахладан ибарәтдир. Һәр пахлада 15 тохум јерләшир. Тохумлары узунсов түнд-гәһвәји рәнкдәдир.

Битки мај ајындан башлајараг чичәкләјир, мејвәләри октјабрда јетишир. Шејтанағачынын јарпагларында 1%-ә гәдәр, чичәкләриндә исә 0,3%-ә гәдәр триакантин типли алкалоидләр вә 191 мг %-ә гәдәр С витамини вардыр. Мејвәләриндә флавоноидләр (0,64%), ашы маддәләри (3,12%), шәкәрләр (2,64%), гатранлы маддәләр (0,71%) үзви туршулар (6,1%), С витамини (64 мг %) вә с. мүәјјән едилмишдир.

Шејтанағачынын јарпагларындан алынан триакантин алкалоиди елми тәбабәтдә спазмолитик дәрман кими бронхиал астмада, холесиститдә, һипертонијада, спастик колитләрдә вә мә'дә хорасында истифадә едилир.

ШӘРГ ФЫСТЫҒЫ — Fagus orientolis БУК ВОСТОЧНЫЙ

Азәрбајчанда бир нөвү јајылмышдыр. 30—35 м (40—50 м) һүндүрлүкдә ири ағачдыр. Көвдәси вә гол-будаглары һамар ачыг-боз рәнкли габыгла өртүлмүшдүр, јарпаглары нөвбә илә јерләшир, саплаглыдыр. Чичәкләри хырдадыр, нәзәри чәлб етмир, мүрәккәб чичәк групунда јерләшмишләр. Мејвәләри ачыг-гонур рәнкли, 1 вә ја 2 фындыгчыгдан ибарәтдир. Битки апрел-мај ајларында чичәкләјир, мејвәләри сентјабр-октјабрда јетишир.

Шәрг фыстығы Азәрбајчанын дағ-мешә рајонларында кениш јајылмышдыр. Республиканын орта вә јухары дағ гуршагларында мешәлик тәшкил едир.

Фыстығын көвдә вә гол-будагларында гаты маје һалында чохлу мигдарда гатранлы маддәләр вардыр. Гуру дестиллә апармаг јолу илә алынан гатранын тәркибиндә бир сыра ароматик үзви маддәләр мүәјјән едилмишдир. Бунлардан, хүсусилә креозоту (5%-ә гәдәр) көстәрмәк олар ки, онун да тәркиби мүхтәлиф феноллардан ибарәтдир. Ароматик сырадан олан бу маддәләр сон дәрәчә күчлү антисептик тә'сирә маликдир.

Фыстыг мејвәләринин тәркибиндә 30—32% пијли јағ, 22,6% азотлу маддәләр, 27,88% екстрактив маддәләр, селлулоз вә с. мүәјјән едилмишдир.

Шәрг фыстығындан алынан креозот елми тәбабәтдә нәфәс јолларынын хроники хәстәликләриндә, бронхитдә, бронхоектазијада вә с. истифадә едилир.

Халг тәбабәтиндә фыстығын көвдәсиндән кәсиб хырда-хырда доғрадыгдан сонра гурудур вә ондан чај кими дәмләјәрәк, вәрәм хәстәлијиндә ичирләр.

Мејвәсиндән суда биширiб кеч сағалан мә'дә хәстәликләриндә гәбул едирләр.

ШИРИН БАДАМ— Amygdalus communis dulcis L. —МИНДАЛЬ СЛАДКИЙ

Бадам ән гәдимдән бечәрилән гијмәтли биткидир. Орта Асијада, Крымда вә Загафгазијада бечәрилир. Ширин бадам тохумларындан емулсија һазырлајыб мә'дә-бағырсаг хәстәликләриндә гәбул едирләр. Бадамын емулсијасы мә'дә-бағырсағын селикли гишасыны јумшалдыр вә гәбизлијин гаршысыны алыр. Бадам тохумунун кәпәјиндән үзүн дәрисини јумшалтмаг үчүн истифадә олунур.

Истифадә гајдасы—бадам тохумларынын кәпәјиндән (чечәјиндән) 2 хөрәк гашығы 2 стәкан суда 1—2 саатын мүддәтиндә дәмләјәрәк сојудуб үзә сүртүрләр.

ШИРИН БИЈАН— Glycyrrhiza globra L. —СОЛОДКА (гладкая) (салодка сладкая)

Гурудулмуш бијан көкүнүн сулу биширмәсиндән синәјумшалдычы, өскүрәккәсичи дәрман кими гәбул едирләр. Бијанын көкләри сапонинләрлә, шәкәрлә вә екстрактив маддәләрлә чох зәнкиндир. Бијан көкү бронхит, көјөскүрәк, бронхиал астма хәстәликләринин мүаличәсиндә чох фајдалыдыр.

Елми тәбабәтдә бијан көкүнүн препаратларындан (порошок, екстракт, ширә, шәраб вә с.) хроники мә'дә-бағырсаг, тәнәффүс јоллары хәстәликләриндә илтиһабы арадан галдырычы, һәзм просесини јахшылашдырычы, маддәләр мүбадиләсинин кедишини тәнзимедичи дәрман кими чох кениш истифадә олунур. Бундан әлавә бијан көкүнүн препаратлары аллеркијаја гаршы да ишләдилир.

Истифадә гајдасы—гурудулуб хырдаланмыш бијан көкләриндән 15 г. 200 мл суда 40—60 дәгигә дәмләјәрәк, күндә 4—5 дәфә, һәр дәфә 1—2 хөрәк гашығы гәбул едирләр.

ШИШЈАРПАГ СӘНА— Cassia acutifolia Del —КАССИЯ. ОСТРОЛИСТНАЯ

Сәна кимјәви тәркибчә антрасентөрәмәли биткидир. Азәрбајчанда (Абшеронда) бечәрилир. Дәрман мәгсәдилә сәнанын јарпагларындан вә мејвәләриндән истифадә едилир. Јарпагларыны дәмләјиб хроники мә'дә-бағырсаг хәстәликләриндә зәиф ишләтмә дәрманы кими кениш истифадә едирләр. Сәна чох гијмәтли ишләтмә дәрманыдыр. О, дүнјанын тропик вә субтропик өлкәләриндә чохдан бәри кениш бечәрилир.

Истифадә гајдасы—биткинин гурудулмуш јарпагларында 10—15 г 2 стәкан гајнар суда 30—40 дәгигә дәмләјиб сүздүкдән сонра кечә јатмаздан 30 дәгигә әввәл һамысыны бирдәфәјә ичирләр.

ШУЈУД— Anethum L. —УКРОП

Тәркибиндә ефир јағы олан хошәтирли ијә малик биткидир. Мејвәләриндән истифадә олунур. Мејвәләринә хошәтирли иј верән фуранохромондур. Елми тәбабәтдә мејвәләриндән келлинә охшар «анитин» адлы маддә алыныр ки, бундан да хроники стенокардијада, бронхиал астмада истифадә едилир. Халг тәбабәтиндә гурудулмуш мејвәләриндән вә отундан чај дәмләјиб бөјрәк хәстәликләриндә сидикговучу вә сидик кисәсинин илтиһабында илтиһабы арадан галдырычы дәрман кими ичирләр. Бундан әлавә гычолмада, тәнкнәфәсликдә вә јухусузлугда да шујуд дәмләмәсиндән истифадә олунур.

Истифадә гајдасы—шујудун гурудулмуш вә хырдаланмыш тохумларындан 2 чај гашығы 2 стәкан суда дәмләјиб јемәкдән 10—15 дәгигә габаг күндә 3 дәфә, һәр дәфә $^1/_2$ стәкан ичирләр.

БИТКИЛӘРИН АЗӘРБАЈЧАНЧА АДЛАРЫ

Аврота кәрмәшову
Ағакасија
Ағачабәнзәр алоје
Ағ күстүшам
Ағларот
Ади гарағыныг
Ади зијилоту
Ади зиринч
Ади јовшан
Ади киләзәһәр
Ади киләнар
Ади разјана
Ади сәрв
Ади субојар
Ади чуғундур
Ади чанаваркиләси
Ајлант
Ајрыг
Аморфа
Андыз
Аптек күчоту
Асырғалы лобелија
Ачыбијан

Вәләс

Гангал
Гарабағ дағлаләси
Гара бат-бат
Гараговаг
Гарағат
Гарағатјарпаг гушгонмазоту
Гаракәндәләш
Гаракилә
Гарачөһрә
Гара соғаны
Гарғыдалы сачағы
Гарпыз
Гатыргујруғу
Гатлы солмазчичәк
Гафгаз алышаны
Гафгаз ханымоту
Гафгаз хурмасы
Гәшәнк вахтсызчичәк
Гыжы
Гызылағач

Ачыјовшан
Ачыјонча
Ачылыготу

Бадымчан
Башинағачы
Бешдишичикли јемишан
Бојмадәрән
Бораны
Бөјүрткән
Дағчәтири
Дазыоту
Даламаз
Дамоту
Данаја
Дәвәдабаны
Дәвәтиканы
Дәлибәнк
Дәличәтәнә
Дәркүл
Дәрман ачыговучу
Дәрман бәдрәнчи
Дәрман булаготу
Дәрман ганбаты
Дәрман гыжы
Дәрман гушүзүмү
Дәрман көпәкдили
Дәрман гуланчары
Дәрман күлхәтми
Дәрман күлүмбаһары
Дәрман мәрчаноту

Гызылчәтир
Гыз чичәји
Гырмызыбаш
Гырмызыистиот
Гырхбуғум
Гоз ағачы
Гурдоту

Дағтәрхуну
Дағтурпу
Әтирли сүнбүл
Әтирназ
Әтрәнк гырхбуғум

Загафгазија инчичичәји
Зејтун
Зә'фәран
Зирә
Зоғал

Ири бағајарпағы
Ири дәмровоту
Иричичәк магнолија
Ишләтмә мурдарчасы

Јапонија софорасы
Јаратикан
Јасәмән
Јемиш
Јыртыготу

Дәрман миначичәји
Дәрман пишикоту
Дәрман розмарини
Дәрман сабуноту
Дәрман сурвәси
Дәрман хәшәнбүлү
Дәрман шүвәрәни
Дәфнә ағачы
Дишгуртдијан
Дурнабоғаз чиликбурну
Дүзгалхан балычаоту

Евкалипт

Әвәлик
Әкин гырхбуғуму
Әкин јеркөкү
Әкин кешниши
Әкин кәнафы
Әмәкөмәчи
Әнчир
Әрик ағачы
Әтирли бәнөвшә
Мешә алмасы
Мешә киласы
Мешә чијәләји
Мәдәни үзүм
Мәрјәм нохуду
Мәрчәнкилә
Мәст чачыг
Моруг

Касны
Кәкрәоту
Кәндир
Кәпәнәк дили
Кичик гајтармаоту
Кичик говоту
Көврәк мурдарча

Көјнохуд
Кавалы
Кәчәвәр
Кирдәбаш топпузтикан
Кичиткән
Көјрүш
Күләвәр
Күләсову
Күнәбахан
Күрчү бојаготу

Лимон

Мајаоту
Маһмызчичәк
Су јончасы
Сумаг
Судоту
Сүнбүлвари гарғаоту
Сүпүркәвари сығыргујруғу

Тиканлы кәвәр

Мускат сүрвәси
Мүркүоту

Назчичәк
Нанә
Нар
Наринки
Новрузкүлү

Онагра
Ононис
Орта чинчилим
Отсармашыг

Өдоту

Палыд ағачы
Пирамидавари сығыргујруғу
Писијли гајтармаоту
Пишик нанәси
Пытраготу

Рејһан

Сараған
Сармашыгвари јерсармашығы
Сәдо ағачы
Сөјүд
Сәһләб
Сәфәроту
Соған
Су бибәри

Түклү фырчаоту
Түтәкоту

Үзәррик
Үчјарпаг јонча

Хәндәкоту
Хорузкүлү

Һејва
Һәгиги пүстә
Һәмишәчаван

Чајтиканы
Чәмән күллүчә
Чәпишоту
Чилоту
Чичәкбаһар
Чобанјастығы
Чобанчантасы
Чөрәкоту

Чинчар
Чирәкүлү
Чынғылоту
Чөкә ағачы

Шејтанағачы
Шәрг фыстығы
Ширин бадам
Ширин бијан
Шишјарпаг сәна
Шүјүд

БИТКИЛӘРИН РУСЧА АДЛАРЫ

Абрикос
Аир
Аистник журавильнико-видный
Айва обыкновенная
Айлант высочайший
Акация белая
Алое древовидное
Алтей лекарственный
Амми зубная
Аморфа
Арбуз обыкновенный
Артишок посевной

Базилик
Барбарис обыкновенный
Бедренец
Безвременник великолеп-ный
Белена черная
Береза бородавчатая
Бересклет
Бессмертник складчатый
Бессмертник (цмин)
Бодяк
Бородавник обыкновен-ный
Боярышник пятипестичный
Бриония

Брусника
Будра плющевидная
Бузина черная
Бук восточный
Буквица лекарственная
Бутень опьяняющий
Валерина лекарственная
Василек
Бербена лекарственная
Верблюжья колючка
Вероника лекарственная
Виноград
Вишня обыкновенная
Волчник
Воребейник
Воронец колосовидный
Ворсянка шерстистая
Восковник малый
Вьюнок
Вязель

Галега
Гебелия лисовостниковая
Герань лесная
Гладиолус посевной
Гледичия
Горец почечуйный
Горицвет волжский
Горичник мясокрасный

Горох посевной
Горчак
Грабинник
Гравилат
Гранатовое дерево
Гречиха посевная
Гречишник
Гулявник лекарственный

Данная
Датиска
Девясил высокий
Демьянка
Дербенник
Держи дерево
Донник аптечный
Дрема
Дрок
Дуб
Дубровник
Дудник
Дурман обыкновенный
Дурнишник
Душевник лекарственный
Душистый колосок
Душица обыкновенная
Дыня обыкновенная

Ежевика

Желтушник
Жеруха лекарственная
Живокость
Живучка

Звездчатка средняя
Зверобой обыкновенный

Земляника лесная
Золототысячник

Ива козья
Инжир
Истод

Калина обыкновенная
Каперсы колючие
Кассия остролистная
Кизил
Кипарис обыкновенный
Кипрей
Клевер луговой
Конопля посевная
Кориандр посевной
Коровяк пирамидальный
Коровяк скипетровидный
Крапива двудомная
Красавка
Красавка кавказская
Крестовник плосколист-ный
Кровоклебка лекарствен-ная
Крупка
Крушина ломкая
Крушина слабительная
Кукурузные рыльца

Лабазник вязолистный
Лавр благородный
Лаконос американский
Ландыш закавказский
Лапчатка низкая
Лапчатка прямостоящая
Лапчатка прямостоящая

пахучая
Лен обыкновенный
Лимон
Липа кавказская
Лук репчатый
Льнянка

Магнолия крупноцветная
Малина обыкновенная
Мальва пресвирник
Мандарин
Маргаритка
Марена грузинская
Маслина
Мать—и—мачеха
Мелисса лекарственная
Миндаль сладкий
Могильник
Мордовник круглоголовый
Морковь посевная
Мыльнянка лекарственная
Мята кошачья
Мята перечная
Ноготки лекарственные

Облепиха крушиновидная
Одуванчик лекарственная
Окопник
Ольха
Омела белая
Орех грецкий
Осока
Осина

Папоротник мужской
Пастушья сумка
Перец водяной
Перец красный
Пижма
Подорожник большой
Подсолнечник однолетний
Поликнемум
Полынь горькая
Полынь обыкновенная
Примула
Пустырник
Пырей

Репейничек аптечный
Розмарин аптечный
Ромашка аптечная
Рута душистая

Свекла обыкновенная
Сирень обыкновенная
Скумпия коггитрия
Слива
Смородина
Солодка
Софора японская
Спаржа лекарственная
Стальник
Сумах дубильный

Тамус обыкновенный
Тисс ягодный
Тмин обыкновенный
Тополь черный
Трилистник водяной
Тывка
Тысячеголов
Тысячелистник обыкновенный

Тюльпан карабахский

Укроп

Фенхель обыкновенный
Фиалка душистая
Фисташка настоящая

Хвощ полевой
Хмель обыкновенный
Хурма кавказская

Цикорий обыкновенный

Чемерица Лобеля
Черемуха
Черника
Чернокорень лекарственный
Чеснок
Чина луговая
Чистотель большой

Шалфей лекарственный
Шалфей мускатный
Шандра
Шафран обыкновенный
Шиповник
Щавель курчавый

Эвкалипт
Эфедра обыкновенная

Яблоня лесная
Ясенец кавказский
Яснотка белая
Ятрышник